ISSN 2520-2553

АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ

2020. Том 4. № 4

Міждисциплінарний науковий журнал

Тема випуску:

ФІЛОСОФІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Редактор випуску – доктор юридичних наук Н. М. КОВАЛКО

Київ-2020

АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ – український періодичний науковий журнал, присвячений проблематиці всесвітньої та вітчизняної історії права. Видається *Міжнародним центром громадянської політології* при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та *Науковою редакційною радою*. Входить до *Index Copernicus International Journals Master List*.

Індексується та/або розміщується в наукометричних базах даних:

Index Copernicus International Journals Master List,
Slavic Humanities Index,
Crossref,
Google Scholar,
Бібліометрика української науки НБУ ім. В. І. Вернадського,
Російський індекс наукового цитування (РИНЦ).

Index Copernicus Value (ICV) for 2019 = 64.43
DOI <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist./2020.4.4>

Головний редактор – канд. політ. н. **В. М. Мельник** (Київ, Україна)

Редактор випуску – д. юрид. н. **Н. М. Ковалко** (Київ, Україна)

Наукова редакційна рада:

доктор політичних наук, професор **І. М. Варзар** (Київ, Україна)
доктор філософських наук, доцент **К. М. Вергелес** (Вінниця, Україна)
доктор юридичних наук, професор **Т. І. Довнар** (Мінськ, Білорусь)
доктор історичних наук, професор **О. Б. Келлер** (Тюбінген, Німеччина)
доктор філософських наук, професор **Ф. М. Кирилюк** (Київ, Україна)
доктор юридичних наук, доцент **Н. М. Ковалко** (Київ, Україна) – наук. ред.
доктор історичних наук, професор **А. І. Кудайбергенова** (Алмати, Казахстан)
доктор філософії, професор економіки **М. Луптак** (Прага, Чехія)
доктор юридичних наук, професор **В. С. Макарчук** (Львів, Україна)
доктор географічних наук, професор **К. В. Мезенцев** (Київ, Україна)
доктор історичних наук, професор **Я. Г. Рієр** (Могильов, Білорусь)
доктор філософських наук, професор **С. В. Черкасов** (Вінниця, Україна)
кандидат юридичних наук **О. В. Серeda** (Харків, Україна) – відповідальний секретар
кандидат історичних наук, доцент **І. Я. Терлюк** (Львів, Україна)

Дизайн – лауреат всеукраїнських мистецьких конкурсів **К. В. Волошина** (Київ, Україна)

Секретар редколегії – магістр історії **В. Б. Кіорсак** (Львів, Україна)

Літературний редактор – магістр історії **К. І. Степанян** (Львів, Україна)

Постійний склад редакційної колегії:

проф. **М. Р. Арпентьєва** (Калуга, РФ); доц. **О. А. Бакалець** (Бар, Україна); доц. **О. О. Белов** (Вінниця, Україна); доц. **А. Г. Бульвінський** (Київ, Україна); ст. викл. **О. В. Вербова** (Гродно, Білорусь); доц. **І. М. Ліхтей** (Ужгород, Україна); проф. **Ф. М. Медвідь** (Київ, Україна); доц. **В. В. Сажина** (Мінськ, Білорусь); доц. **С. О. Шаляпін** (Архангельськ, РФ).

Офіційний сайт журналу: <http://legalhistoryjournal.com.ua/>

Журнал публікує наукові статті, що висвітлюють актуальні питання історії права, політичної географії права, історії юридичної філософії, історії політичних і правових учень. Опубліковані статті відображають авторську позицію. Журнал особливо вітає на своїх сторінках дискусійні матеріали.

© Авторські права захищено, 2020

ISSN 2520-2553

АННАЛЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ

2020. Том 4. № 4

Междисциплинарный научный журнал

Тема выпуска:

ФИЛОСОФИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

Редактор выпуска – доктор юридических наук Н. Н. КОВАЛКО

Киев-2020

АННАЛЫ ЮРИДИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ – украинский периодический научный журнал, посвященный проблемам всемирной и отечественной истории права. Официальный журнал *Международного центра гражданской политологии* при Киевском национальном университете имени Тараса Шевченко. Издается *Научным редакционным советом*. Входит в *Index Copernicus International Journals Master List*.

Журнал индексируется и/или размещается в наукометрических базах данных:

Index Copernicus International Journals Master List,
Библиометрика украинской науки НБУ им. В. И. Вернадского,
Slavic Humanities Index,
Crossref,
Российский индекс научного цитирования (РИНЦ),
Google Scholar.

Index Copernicus Value (ICV) for 2019 = 64.43
DOI <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist./2020.4.4>

Главный редактор – канд. полит. н. **В. М. МЕЛЬНИК** (Киев, Украина)

Редактор выпуска – д. юрид. н. **Н. Н. КОВАЛКО** (Киев, Украина)

Научный редакционный совет:

доктор политических наук, профессор **И. М. Варзарь** (Киев, Украина)
доктор философских наук, доцент **К. Н. Вергелес** (Винница, Украина)
доктор юридических наук, профессор **Т. И. Довнар** (Минск, Беларусь)
доктор исторических наук, доцент **О. Б. Келлер** (Тюбинген, Германия)
доктор философских наук, профессор **Ф. М. Кирилюк** (Киев, Украина)
доктор юридических наук, доцент **Н. Н. Ковалко** (Киев, Украина) – *науч. ред.*
доктор исторических наук, профессор **А. И. Кудайбергенова** (Алматы, Казахстан)
доктор философии, профессор экономики **М. Луптак** (Прага, Чехия)
доктор юридических наук, профессор **В. С. Макаруч** (Львов, Украина)
доктор географических наук, профессор **К. В. Мезенцев** (Киев, Украина)
доктор исторических наук, профессор **Я. Г. Риер** (Могилев, Беларусь)
доктор философских наук, профессор **С. В. Черкасов** (Винница, Украина)
кандидат юридических наук **О. В. Середа** (Харьков, Украина) – *отв. секретарь*
кандидат исторических наук, доцент **И. Я. Терлюк** (Львов, Украина)

Дизайн – лауреат всеукраинских конкурсов **К. В. Волошина** (Киев, Украина)

Секретарь редколлегии – магистр истории **В. Б. Киорсак** (Львов, Украина)

Литературный редактор – магистр истории **К. И. Степанян** (Львов, Украина)

Постоянный состав редакционной коллегии:

проф. **М. Р. Арпентьева** (Калуга, РФ); доц. **А. А. Бакалец** (Бар, Украина); доц. **А. А. Белов** (Винница, Украина); доц. **А. Г. Бульвинский** (Киев, Украина); ст. преп. **О. В. Вербова** (Гродно, Беларусь); доц. **И. М. Лихтей** (Ужгород, Украина); проф. **Ф. М. Медведь** (Киев, Украина); доц. **В. В. Сажина** (Минск, Беларусь); доц. **С. О. Шаляпин** (Архангельск, РФ).

Выпуски журнала размещаются в режиме открытого доступа на официальном сайте:
<http://legalhistoryjournal.com.ua>.

Журнал публикует научные статьи обзорного и проблемного характера, которые раскрывают актуальные вопросы истории права, исторической и политической географии права, истории юридической философии, истории политической и правовой мысли. Опубликованные статьи отображают позицию автора.

ISSN 2520-2553

THE ANNALS OF LEGAL HISTORY

2020. Volume 4. Issue 4

Interdisciplinary Scientific Review

Issue Theme:

LAW AND STATE BUILDING PHILOSOPHY

ISSUE EDITOR – Dr. Prof. NATALIA KOVALKO

Kyiv-2020

THE ANNALS OF LEGAL HISTORY– Ukrainian periodic scientific journal devoted to the problems of world and national history of law. Official Journal of *The International Centre for Civil Political Science* of the Taras Shevchenko Kyiv National University & *Scientific Council*, Kyiv, Ukraine. Journal is indexed and/or published in databases: **Vernadsky National Library of Ukraine, Crossref, Slavic Humanities Index, Elibrary, Google Scholar, Index Copernicus International Journals Master List.**

Index Copernicus Value (ICV) for 2019 = 64.43
DOI <https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist./2020.4.4>

EDITOR-IN-CHIEF – PhD **VIKTOR M. MELNYK** (Kyiv, Ukraine)
ISSUE EDITOR – Dr. Prof. **NATALIA KOVALKO** (Kyiv, Ukraine)

Scientific Council:

Dr. Prof. **Ivan M. Varzar** (Kyiv, Ukraine)
Dr. Prof. **Konstantyn M. Vergeles** (Vinnitsya, Ukraine)
Dr. Prof. **Taisiia I. Dovnar** (Minsk, Belarus)
Dr. Prof. **Olga B. Keller** (Tubingen, Germany)
Dr. Prof. **Natalia M. Kovalko** (Kyiv, Ukraine) – *Vice-Editor-in-Chief*
Dr. Prof. **Ajzhamal I. Kudaibergenova** (Almaty, Kazakhstan)
Dr. Prof. **Fedir M. Kyryliuk** (Kyiv, Ukraine)
Dr. Prof. **Volodymyr S. Makarchuk** (Lviv, Ukraine)
Dr. Prof. **Konstantyn V. Mezentsev** (Kyiv, Ukraine)
Dr. Prof. **Yakov G. Rier** (Mogilev, Belarus)
Dr. Prof. **Svyatoslav V. Cherkasov** (Vinnitsya, Ukraine)
Dr. **Milan Luptak** (Praga, Czech Republic)
PhD **Olga V. Sereda** (Kharkiv, Ukraine) – *Scientific Secretary*
PhD **Ivan Ya. Terlyuk** (Lviv, Ukraine)

Magazine Designer – **Karyna V. Voloshyna** (Kyiv, Ukraine)

Secretary of Edit. Board – MA **Vladyslav B. Kiorsak** (Lviv, Ukraine)
2nd Vice-Editor-in-Chief – MA **Kyrylo I. Stepanyan** (Lviv, Ukraine)

Editorial Board:

Dr. Prof. **Mariiam R. Arpentieva** (Kaluga, Russia); PhD **Oleksiy A. Bakalets** (Bar, Ukraine); PhD **Oleksandr O. Belov** (Vinnitsya, Ukraine); PhD **Andriy G. Bulvinskyj** (Kyiv, Ukraine); Lecturer **Olga V. Verbova** (Grodno, Belarus); PhD **Igor M. Lihtey** (Uzhgorod, Ukraine); PhD Prof. **Fedir M. Medvid** (Kyiv, Ukraine); PhD **Varvara V. Sazhina** (Minsk, Belarus); PhD **Sergey O. Shalyapin** (Arkhangelsk, Russia).

Web-site of the Journal: <http://legalhistoryjournal.com.ua>

The journal publishes research papers and reviews on the history of law problematic. Journal accept for publication articles which disclose topical issues of the history of law, history of legal philosophy, history of political and legal thought. Published articles reflect the author's position.

©All rights reserved, 2020

ЗМІСТ ВИПУСКУ

канд.філос.н. Павло Куліш (Вінниця, Україна), д.філос.н. Костянтин Вергелес (Вінниця, Україна), канд.філос.н. Юлія Стрелкова (Київ, Україна). Людське буття: метафілософський аналіз основних концептуальних підходів до розкриття феномену **10**

д.юрид.н. Таїсія Довнар (Мінськ, Білорусь). Становлення та розвиток нормативної регламентації злочинів проти особистості в Середньовічній Білорусі **30**

канд.політ.н. Віктор Мельник (Київ, Україна). Гунський союз: історико-юридичне дослідження принципів міжнародної правосуб'єктності і етнокультурної компліментарності в V столітті **47**

д.юрид.н. Володимир Макарчук (Львів, Україна), канд.істор.н. Іван Терлюк (Львів, Україна). Козацьке право Гетьманщини як особливий політико-правовий феномен **69**

д.юрид.н. Юлія Гаврильченко (Мінськ, Білорусь). Вплив соціалістичної системи права на становлення сучасного права власності та заощаджень **80**

канд.пед.н. Дмитро Вербівський (Житомир, Україна), д.філос.н. Костянтин Вергелес (Вінниця, Україна), канд.філос.н. Людмила Горохова (Житомир, Україна). Децентралізація в дії: політичні, філософські та юридичні аспекти **92**

СОДЕРЖАНИЕ ВЫПУСКА

канд.филос.н. Павел Кулиш (Винница, Украина), д.филос.н. Константин Вергелес (Винница, Украина), канд.филос.н. Юлия Стрелкова (Киев, Украина). Человеческое бытие: метафилософский анализ основных концептуальных подходов раскрытия феномена **10**

д.юрид.н. Таисия Довнар (Минск, Беларусь). Становление и развитие нормативной регламентации преступлений против личности в Средневековой Беларуси **30**

канд.полит.н. Виктор Мельник (Киев, Украина). Гуннский союз: историко-юридическое исследование о принципах международной правосубъектности и этнокультурной комплиментарности в V веке **47**

д.юрид.н. Владимир Макаrchук (Львов, Украина), канд.истор.н. Иван Терлюк (Львов, Украина). Казацкое право Гетманщины как особенный политико-правовой феномен **69**

д.юрид.н. Юлия Гаврильченко (Минск, Беларусь). Влияние социалистической системы права на становление современного права собственности и сбережений **80**

канд.пед.н. Дмитрий Вербивский (Житомир, Украина), д.филос.н. Константин Вергелес (Винница, Украина), канд.филос.н. Людмила Горохова (Житомир, Украина). Децентрализация в действии: политические, философские и юридические аспекты **92**

ISSUE CONTENT

PhD in Philosophy Pavlo Kulish (Vinnytsia, Ukraine),

Dr. habil. Prof. Kostiantyn Vergeles (Vinnytsia, Ukraine)

PhD in Philosophy Iuliia Strielkova (Kyiv, Ukraine)

Human Being: a Metaphilosophical Analysis of the Main Conceptual Approaches 10

Dr. habil. Prof. Taisa Dovnar (Minsk, Belarus)

Formation and Development of Normative Regulation of Crimes Against Person in Medieval Belarus 30

PhD in Political Science Viktor Melnyk (Kyiv, Ukraine)

Hunnish Union: Historical and Legal Research on the Principles of the International Legal Personality and Ethnocultural Complementarity in the 5th century Europe 47

Dr. habil. Prof. Volodymyr Makarchuk (Lviv, Ukraine)

PhD in History Ivan Terlyuk (Lviv, Ukraine)

Cossack Law of the Hetmanate as a Special Political and Legal Phenomenon 69

Dr. habil. Prof. Julia Gavrilenko (Minsk, Belarus)

The Influence of the Socialist System of Law on the Formation of Modern Property Rights and Savings 80

PhD in Pedagogical Sciences Dmitry Verbivsky (Zhytomyr, Ukraine),

Dr. habil. Prof. Kostiantyn Vergeles (Vinnitsya, Ukraine),

PhD in Philosophy Lyudmila Horokhova (Zhytomyr, Ukraine)

Decentralization in Action: Political, Philosophical and Legal Aspects 92

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.4.10>

УДК 343 (476)(091)

**ЛЮДСЬКЕ БУТТЯ:
МЕТАФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ
ПІДХОДІВ ДО РОЗКРИТТЯ ФЕНОМЕНУ**

ПАВЛО КУЛІШ (Вінниця, Україна) *

КОСТЯНТИН ВЕРГЕЛЕС (Вінниця, Україна) *

ЮЛІЯ СТРЕЛКОВА (Київ, Україна) *

Загальновідомо, що філософія виникає й розвивається як спосіб теоретичного осмислення всієї сукупності людських уявлень про світ і про своє місце у світі. Предметом філософічних зацікавлень є смисложиттєва, світоглядна проблематика, передусім – питання про становлення всього існуючого - питання про буття. Націленість на буття є природною життєвою установкою кожної людини. Можливо саме тому перший із грецьких філософів *елеат Парменід*, обравши предметом усіх роздумів не «суцї речі», а «сущє як таке», дійшов висновку, що існує тільки буття, а небуття не існує. Правда, значно пізніше *М. Хайдеггер* попереджав, що буття є тим найближчим для людини, що лишається для неї завжди найдальшим. Позаяк, людина завжди забуває за буденними турботами про «істину буття» відпадає від цієї істини.

Проте людина є єдиною істотою, яка спроможна осмислювати себе та власне буття й ставити самій собі запитання щодо нього. Готовність людини запитувати себе про власне буття, про свою сутність, визначає її як істоту духовну, котра живе в полі постійної внутрішньої напруги й морального ризику. Жодна з існуючих систем людських знань не підходить так близько до внутрішнього, духовно-душевного світу особистості, її інтимної «самості», як філософія.

Філософське знання набуває форми всебічного розгляду різноманітних шляхів розв'язання проблеми людини - проблеми, яка, згідно *Макса Шелера*, сформувалася в релігії, але розв'язується філософією. Різні філософські течії та напрямки своїм головним завданням бачили пошуки єдиного, первісного начала сутності буття, або побудову всеохоплюючої системи, яка пояснювала б усе сущє з єдиної точки зору. Вони також прагнули створити універсальну

модель, котра фіксує провідні закономірності людського існування виступала б певною установкою для розв'язання різноманітних колізій її буття.

Для філософії значимим є не лише отриманий результат, але й шлях, що веде до нього. У деяких випадках саме питання є єдиною формою думки. Це, насамперед, відноситься до вічних, ґрунтовних, метафізичних питань, остаточну відповідь на які знайти доволі важко. Нерозв'язаність таких питань є наслідком відбиття даностей властивих людському буттю, яке було, є й залишиться до кінця не з'ясованим, невизначеним, незрозумілим і непізнаваним. На такому невіданні й вічному тяжінні до пізнання та розгадки таємниці людського буття і рухається світова історія. *А в силу того, що історичний процес є принципово відкритим, незавершеним, неминучим стає плюралізм думок, настанов, оцінок, який породжує широкий спектр, різних світоглядів, культур, типів систем, котрі постійно заперечуються, й водночас відтворюються в людській життєдіяльності.* Тому неможливо за допомогою якоїсь однієї філософсько-антропологічної моделі розкрити чи повністю відтворити дійсну природу людини. Проте в реальному, живому історико-філософському процесі завжди можна віднайти взаємоперетин протилежних підходів та засобів розв'язання проблеми.

Незважаючи на плюралізм підходів до визначення людського буття, загальною їй об'єднуючою їхньою рисою було й залишається прагнення підібрати та означити форми й шляхи досягнення істинного буття, а не розкриття його змісту й специфіки, спроби проблематизувати тільки прийоми виявлення людського в людині, а не власне людське. Це зумовлено тим, що людина завжди припускала деякий онтологічний гарант чи то у вигляді Бога, чи Розуму, чи Вічних Ідей, Сутностей тощо, що робили її буття передзаданим. При цьому сама вона виступала реалізацією даної передзаданості. І тільки потрапивши у стан закинутості й спустошеності, людина відкрила себе саму як невичерпну проблему, виявила всю антиномічність власного існування.

Антропологічна проблематика, на думку Бубера, виокремила в самостійну філософську галузь тільки в його час. При цьому, він виділяє два чинники, що зумовили цю подію – психологічний та соціологічний. Соціологічний чинник, на його думку, пов'язаний з виникненням нових соціальних форм, які призвели до втрати людиною колись існуючого відчуття сталості й загострення почуття самотності, а психологічний – обумовлений нездатністю людини впоратися зі створеним нею самою предметним світом речей, зв'язків і відношень¹.

---

¹ Бубер М. Два образа веры // Бубер М. Проблема человека. М., 1995.

У філософії Нового часу психологічне почуття людини, яка переживала всю боязнь світової самотності й спустошеної порожнечі, своєрідно виразив Паскаль. *«Я не знаю, хто мене послав у цей світ, я не знаю, що таке світ, що таке Я. Я в жахливому і повному невіданні... Я бачу з усіх боків тільки нескінченності, які містять мене в собі як атом; я як тінь, яка триває лише мить і ніколи не повертається»².*

Однак бачення світу, яке було вибудоване новочасовим раціоналізмом – світу гомогенних, позбавлених всілякої натхненності об'єктів, котрий функціонує за непорушними законами механіки – таке бачення припинило відповідати баченню людини, котра наділена креативною активністю та здатністю самовизначатися й самозумовлюватися. Ця суперечність між старою механістичною картиною світу й новим образом людини, вбудованої в цілісність фактичного буття, знайшла своє віддзеркалення в філософській системі Іммануїла Канта з його розподілом двох світів.

Першорядним принципом кантівського розподілу людського буття на дві полярні царини став розв'язок питання про самоврядування людини, про те, де вона визначає сама себе і де вона визначена зовнішніми обставинами. У рамках кантівського феноменального світу людина є підпорядкованою строгій соціальній і природній каузальності. Тут вона є вільна тільки настільки, наскільки це дозволяють умови колективного існування в акті спілкування з іншими людьми. На думку Канта, свою істинну сутність і реальну свободу людина проявляє тільки в ноуменальному світі.

Проголошена Кантом ідея онтологічної невідповідності між світом природи й світом свободи, трансформується в актуальну проблему смисложиттєвого самовизначення особистості, яку намагається розв'язати сучасна філософія. Своєю ідеєю Кант зафіксував фундаментальну моральну проблему – протиставлення належного й суцього. Він водночас показав, що в царині смисложиттєвих питань людина мислить інакше, ніж в царині предметно-об'єктивного знання. У цьому проявилася його антипросвітницька спрямованість, яка є характерною для сучасного феноменологічно-екзистенціального напрямку, що розвиває думку про розірваність людської екзистенції, про неспроможність синтезувати різні царини буття: субстанціонального і акцидентального, трансцендентного і іманентного, наукових істин і ціннісних уявлень тощо.

Історико-філософський аналіз зазначених проблем показує, що джерела кантівського дуалізму в царині людського існування містяться в ідеях середньовічної

---

² Паскаль Б. Мысли. М., 1996. С. 192.

християнської концепції людини.

Християнська точка зору з приводу сенсу людського буття ґрунтується на чіткому розподілі світу минутих, мінливих, природних зв'язків і царини духовних, неминутих взаємин. Основою і сенсом людського буття є єднаюча любов між людськими сутностями (іпостасями), яка усвідомлюється жертвовною волею тотальної самовіддачі й яка потребує безумовної рівноправності індивідів, що приймають в ній участь.

Християнство першим осмислює проблему повноти буття як проблему взаємозв'язків та взаємовідношень, при цьому суттєво відрізняючи їх одне від одного. Становище людини мислиться в християнській антропології у край суперечливим. Воно постає місцем протиставлення необхідності і свободи, добра і зла, перетином протиріч між твореним світом і творцем. Усвідомлення себе творінням унеможлиблює незалежне, самостійне існування. Проте людині, на відміну від інших творінь, даровано право самій знищити свою богоподібність, внаслідок чого потім і стає метафізично необхідним боговтілення. Людина розривається проявами «свавільної гріховності плоті». Таке болісне подвоєння людського буття, шарахання людського духу між надією і страхом, гідністю і приниженням зумовлюють необхідність здолання внутрішньої розбалансованості людського Я і обґрунтування цілісності людського буття. Християнство прагне поєднати непоєднуване й відновити рівновагу людини шляхом відмови від світу земних зв'язків і долучення до світу духовних відношень. Це стає можливим завдяки усвідомленню символічного характеру змісту буття. Символ стає універсальною формою християнського мислення, який не змішує й не розводить предмет і сенс, а дає їх «незлитно й неподільно».

Символ є результатом втраченої єдності, способом пояснення буття шляхом побудови цілісної картини світу, у якій все виступає гігантським витвором найвищого начала.

Сутнісна філософська значимість християнського вчення про людину виражається в тому, що воно обґрунтувало ідею трансцендування особистості (позаяк саме в християнстві відкрystalізовується поняття «надлюдина»); сходження до найвищого шляхом прориву природного універсуму – ідею, яка твердо ввійде у західноєвропейську філософську думку й стане домінуючою в сучасній світовій філософії в цілому, філософії людини, зокрема. Людина набула нового онтологічного статусу, потенційної можливості безмежного самовдосконалення. Її трансцендентні потенції постали невичерпними і неуявними. «Бог став людиною, щоб людина стала Богом», – проголошується Святими Отцями. Тим самим відкрився новий безкрай людської свідомості й

самосвідомості. Поставши найвищим творінням Бога, людина вперше вималювалася самоцінною, неповторною, унікальною особистістю. За християнським віровченням людина має виняткове призначення, тому що в ній відбивається абсолютна особистість Творця. Християнство постало ґрунтом європейського персоналістського звичаю, в якому особистість тлумачиться святиною, унікальною істотою. Таким чином визначальний принцип середньовічного теоцентризму, принцип виняткової особистості є результатом більш глибокого, ніж в античності, розуміння суб'єктивного. Аврелій Августин, який першим звернувся до аналізу внутрішнього світу людини і дослідив рух особистої самосвідомості, висновує буття Бога із самовірогідності людського мислення. «Внутрішня» людина Аврелія Августина в подальшому стала прототипом багатьох релігійно-антропологічних вчень. А оскільки особистий Бог припускає й особисте до себе ставлення, то стає необхідним раніш немислиме перетворення людського буття, яке відтепер набуває першорядного значення.

У християнському зображенні людського існування, яке виводиться із полярності гріховності й благодаті, започатковується *двоїста інтерпретація* сутності людини, яка пізніше починає зводитися до роздвоєння душі та тіла у Рене Декарта, «Я» і «не-Я» у Іоганна-Готліба Фіхте, природи й духу в Г.-В.-Ф. Гегеля, волі й уявлення в Артура Шопенгауера, наявного буття й існування в екзистенціалізмі, свідомого і несвідомого в психоаналізі тощо. Зрештою, йдеться про віднаходження в людині двох світів – відродження наявності в ній певного початку, котрий безпосередньо не фіксується, тому що в довколишньому світі йому немає аналогу, який не набувається завдяки освоєнню зовнішньої реальності, оскільки не має з нею жодного стосунку. Тут святість, є місцем абсолютного в людині, причиною того, що ми лишаємося людьми. Воно впливає з неупорядкованості й недовершеності світу.

Питання зближення двох світів людського буття знайшло віддзеркалення в українській філософії: у вченнях про боголюдину, софієлогії, всеєдності, філософії серця та боговтіленні. У неявному вигляді *ідея всезагальної єдності* вже була присутня у вченні неоплатоніків, які, як ніхто інший з античних філософів, виділяли єдність і динамічний взаємозв'язок усього суцього, більш глибоко переживали тлінність матеріального й тимчасового, значно чіткіше виразили приналежність людського буття до Абсолюту (Єдиного).

Усвідомлення людського існування допускає розуміння складного характеру протиріччя сутності людини, що виражається категоріями всезагального, особливого й одиничного.

У людині є щось *апріорне, незмінне*. Їй споконвічно притаманні родові ознаки. Водночас сутність її історична. Вона змінюється під впливом певних соціально-

культурних факторів. Якщо всезагальне вказує на подібність порівнюваних об'єктів, особливе – на їхню відмінність, то одиничне виражає індивідуальні особливості поодиноких творинь. Неповторність людини проявляється у притаманних лише їй спадкоємних властивостях, і в своєрідності її духовного світу. Тож людське буття постає ієрархією взаємозв'язаних рівнів і способів виміру, які одночасно співіснують в кожній людині. *Природне, соціальне й індивідуальне (особистісне) буття складають тріаду (подібно до гегелівської: теза – антитеза – синтез) буттєвості суб'єкта*³.

Причиною зростаючого драматизму в історії людства є непродумана і невинуватана, насильницька людська активність. Людина ненатурально втручається в природний хід подій, що в свою чергу призводить до руйнації цілісності людського буття й всесвіту. Це пронизливо було підмічено даосизмом, який своєю ідеєю «шляхетного недіяння» прагнув убезпечити людину від насильницького впливу на природу. Даоси чи не першими порушили питання про вартість пізнавальної діяльності, оскільки здобуті знання можуть використовуватись на зло. Здатності розумного компонента суб'єктивності, будучи неопосередковано ціннісними, унормованими формами, спроможні порушувати гармонію світу, а знання, які перевершують обсяг і якість людського досвіду, будучи невідкріпленими морально-духовними чинниками, є наповненими небезпекою хаотизації внутрішнього й зовнішнього світів. Мабуть, невинуватково в сиву давнину певні види здобутих знань табуувалися або транслиувалися від покоління до покоління жерцями. Досвід приховування ними особливо значимих знань про людину й світ таїть у собі бажання зберегти людську єдність та цілісність людського духу й світу буття.

Зведення класичним раціоналізмом сутності людини й всесвіту до розуму, а духовної дії до пізнавальної, породило невдоволення багатьох представників сучасної антропософії. У свій час В. Франкл писав, - «Нашим вченим потрібно щось більше, ніж знання, - їм потрібно мати також і мудрість. А мудрість я визначаю як знання плюс усвідомлення його обмежень»⁴. Сучасна аналітична та постаналітична філософія намагається виробити нові типи та форми раціональності, звертаючись до предметів у їхньому взаємозв'язку з людиною як центром всесвіту, займаючись виявленням довічної структури людського буття.

Виразники ідей франкфуртської школи філософії причину нелюдськості цивілізації утледіли в тому, що знання є силою, але силою не звільняючою, як

---

³ Підкреслення напівжирним шрифтом належить Науковій редакційній раді.

⁴ Франкл В. Человек в поисках смысла. М., 1990. С. 90.

вважали просвітники, а поневолючою.

Гонитва за «розумним» опануванням природою, допускаючи руйнацію єдності людини з зовнішнім світом, розвертається в систему експлуатації і природи, і людини, *зумовлює появу масової культури*. Невидима присутність певного метафізичного суб'єкта як символу влади й панування людини над зовнішньою природою приховує причини нового типу варварства. Головний парадокс подібних взаємин полягає в тому, що володарювання над зовнішньою природою потребує насильства над природою внутрішньою, викорінювання всього природного, життєво-духовного й творення раціонально-безособового «Я», що націлене на тотальне панування і володарювання.

Виняткову роль світ природи відіграє в натуралістичних концепціях, де абсолютизуються закони природної необхідності й спрямовуються на вищі онтологічні форми людського буття. Людина постає тут істотою, яка сильно детермінована природними чинниками, а сама природа є єдиним й непогрішним джерелом об'єктивної розумності й закономірності, основною причиною всіх цілей та ідеалів людини. Припускається, що природа людини, її буття і сутність не несе в собі чогось своєрідного й принципово відмінного від об'єктивних факторів.

Філософський натуралізм виконав важливу функцію у здоланні богословського бачення світу. Згідно натуралізму природа людини є ідентичною у всіх культурах, у всіх народів і за всіх часів. Вона є самодостатньою і не вимагає чогось трансцендентного. Ідея натуралізму про повну залежність людини від законів природи призводить до спростовування антропоморфізму, а гадка про всезагальний закономірний зв'язок людини й природи уселяє ізольованому індивідові почуття стабільності, врівноваженості й сприяє єднанню всіх людей у цілісному світі природи. Лише те знання, яке ґрунтується на всезагальних законах людської природи, може розділятися з кимось іншим. Наслідком цього є ідея, згідно з якою те, що для однієї людини є добрим й корисним, є таким і для іншої людини, а отже, між інтересами особистостей не може існувати конфліктів і суперечностей. Натуралізм є основою *новоєвропейського історизму*, відповідно з яким «розумність природи» проявляється в плинному русі історії й змінах суспільства, а первородна природа людини є останнім поручителем доброти її «природних устремлінь». За уявленнями про природну обумовленість людського буття, в історії приховується гадка про важливість і сутнісне значення законів природи, її властивостей та якостей для культурно-духовного розвитку особистості.

Природоцентристські ідеї істинно людським в індивіді припускають все, що робить його представником людства – його всезагальну природу,

універсальні родові ознаки. У філософській системі Л. Феєрбаха людина постає чисто біологічною, позасоціальною істотою, ланкою в ланцюзі родових взаємин. Всупереч будь-якій умоглядній філософії, котра, як гадає Л. Феєрбах, є по суті прикритою теологією, він звертається до природної безпосередності людини, до її життєвої дійсності. Як писав Феєрбах, - *«Вихідною позицією колишньої філософії, - було положення: Я - абстрактна істота, яка тільки мислить, тіло не має відношення до моєї сутності; що стосується нової філософії, то вона виходить із положення: Я - справжня, чуттєва істота: тіло входить у мою сутність; тіло в повноті свого складу і є моє Я, є моєю сутністю»*⁵. Окремішня людина не є вмістилищем людської гідності і всіх позитивних моральних якостей, але як родова сутність вона є абсолютною цінністю, наповненою першорядними атрибутами.

Натуралізм, як філософська точка зору на світ, ототожнює все фактичне з тілесною природою, ігноруючи, при цьому, розуміння природи як складової частини багаторівневого буття. Людське буття є незредукованим до тих форм причинності, які діють у природному середовищі. Неадекватність натуралістичних бачень людини була продемонстрована Імануїлом Кантом, який передвістив «натуралістичну помилку». Своєрідність самодетермінації людини бачиться ним у спроможності визначати свої дії, керуючись лише розумом, на відміну від природної зумовленості її поведінки, коли людина підкоряється природнім чуттям, афектам, як це визнавалося прихильниками теорії моральних почуттів. І. Кант прагнув виявити якісну розбіжність між соціально-культурною організацією і природною. Намагався розкрити своєрідність історичного, власне людського буття й побачив її в розумній та морально-духовній природі людини. Справжнє буття є призначенням й належністю, а не дійсним станом речей. З цього погляду з'ясовується, що справжні характеристики людського буття, зокрема, свобода, вибір, вірність собі і т.п. - це не іманентно властиві людині здатності, а категоричний імператив, який кожна людина ще повинна реалізувати.

У сучасній філософії зміна уявлень про людину, яка має первородну природу, рухається не за вектором визначеним раціоналізмом чи історизмом, а шляхом позбавлення людської природи всілякої реальної визначеності. Паралельно з натуралістичними й антинатуралістичними осмисленнями людської суті в історії світової філософії виділяється ще одне протиставлення: субстанціональне і екзистенціалістичне тлумачення людини. Для субстанціалізму світ є буттям у собі, певною субстанцією, яка розкривається

---

⁵ Феєрбах Л. Избр. филос. произв.: В 2 т. Т. 1. М., 1955. С. 168.

тільки людині, а сама людина тлумачиться модусом субстанції зі стійкою сукупністю її властивостей, безособовою науково пізнаваною всезагальністю. Так виникала парадоксальна ситуація, яка була помічена Мартіном Хайдеггером. На його думку, ніяка епоха не містила таких розбіжних знань про людину й, водночас, жодна епоха не мала таких мізерних уявлень про людину. Головним контраргументом опонентів субстанціоналізму є те, що субстанція постає позицією всепронизуючого детермінізму, з точки зору якого унеможлиблюється обґрунтування специфіки власне людського буття, людської свободи, творчої сутності і моральної відповідальності. Для екзистенціалізму характерним є відношення до людської реальності, до «Я», як до плинного, мінливого, відкритого і унікального.

Філософське розуміння світу завжди містить в собі якусь позицію суб'єкта, що дивиться на світ, а поняття й ідеї про природний універсум є водночас способом людського самопізнання, самосприйняття себе у світі. Зовнішній, природний людині світ відкривається тільки у вигляді зовнішньої природи, незрозумілій у своєму внутрішньому житті. Іманентне буття світу, як духовна дійсність, відкривається лише «внутрішній» людині. Тому шлях самосвідомості людини є шляхом пізнання космосу⁶. Реальність природи є первинним рівнем буття, над яким людині ще слід піднятися. Як зазначав ще *Арістотель*, навіть тваринний початок у людині має виражатися людським способом. Вищі устремління роз'єднаних індивідів мають перетворитися в співдружність, у всесвіт, у цілісний організм. Індивід будучи носієм всезагальних родових ознак продовжує жити у соціальному світі й проявляти себе в ньому, підкоряючись його законам. При цьому природне, «олюднюючись», розчиняється в самій сфері соціального.

Наступним рівнем усвідомлення людського буття є громадський світ, соціальне буття людей, в якому проявляє себе соціальний суб'єкт, який усвідомлюється особистістю, у визначенні якої, переважають ідеал-конструктивні ознаки. Людина стає особистістю, коли піднімається до самосвідомості, тобто починає осмислювати себе суб'єктом конкретно-історичного процесу. *Особистість співвідноситься з такою формою самовиявлення й відношення до світу, котра іменується діяльністю. Тут першорядним символом, що вловлює сутність цього процесу, є взаємодія соціальних суб'єктів, регуляцію взаємовідносин між якими реалізують моральні й правові норми. Суспільні взаємозв'язки постають суб'єкт-об'єктними відносинами, що детермінуються зовнішньою соціальною належністю, об'єктивною природою життєдіяльності.*

---

⁶ Див.: Бердяев Н. Философия свободного духа. М., 1994. С. 135.

Суспільний суб'єкт є інтеріорізованою в людській ментальності нормативністю або належністю. У нормативній свідомості особистості, в згорнутому вигляді, утримується весь набір цивілізаційних мірил поведінки, з яких реалізуються тільки ті, які є необхідними на тому чи іншому рівні розвитку суспільної діяльності.

В протипагу природним формам людського існування, суспільство зберігає свої форми й структури організації суспільного життя не шляхом передачі спадкоємних, уроджених властивостей і ознак, а завдяки безперервній діяльності соціальних інститутів. З однієї сторони, суспільство є продуктом спільної діяльності людей, а з іншої - життєво важливою основою всезростаючої соціалізації людини, розкриттям її соціальної сутності. Своєрідність соціальних систем полягає в суспільних взаємовідносинах, які є і формою, і результатом діяльності людини, необхідним засобом об'єднання людей. Істотною особливістю людської діяльності є її споконвічно суспільний характер, який обумовлений органічним включенням особистості у визначену систему колективних взаємовідносин, носієм яких є ця діяльність. Г.-В.-Ф.Гегель розумів особистість як «буття-в-діяльності». Він вважав, що самореалізація й самоактивність особистості є способами її існування. О. Конт зазначав, що людина є насамперед дією за заздалегідь встановленим планом. Її сутність виражається реальними вчинками, намірами тощо, які вона втілює. Протестантизм проголосив активну форму людської діяльності богоугодною. Це стало потужним імпульсом капіталізації міжлюдських стосунків і трансформувалося в небажане розкріпачення особистості. Звідси й бере свій початок філософська критика надлишкової діяльності людини в довколишньому світі, її надмірних претензій на опанування, що веде до втрати людиною свободи й духовності.

У сучасній філософії ця проблема малюється у вигляді ситуації вибору між буттям та володінням. Прагнення володіти речами, змушує людину бачити себе річчю, предметом, відособленим атомом, а довкілля – якоюсь абстракцією. Буття затемняється, коли те, чим ми володіємо, поневолює нас. Володіння є характеристикою того, що є раціональним, що можна поділити й прорахувати, а буття завжди було, є й буде цілісним та неподільним. Зріст аналітичної свідомості й діяльності розщеплює єдине буття й порушує світову гармонію. У царині буття зникає грань між суб'єктивним і об'єктивним, а розбіжності між тим, що знаходиться в мені, і тим, що переді мною, втрачають свій сенс. Філософська рефлексія фіксує тут гостру проблему недійсності людського існування в громаді, в якій взаємодіють окремі індивіди й соціальні агенти. Розв'язання цієї проблеми в сучасній світовій філософії відбувається шляхом дискредитації смислу й значимості суспільної діяльності і виключення людини

із соціально-історичної практики⁷.

Соціологізаторські концепції, на відміну від натуралістичних, намагаються звести зміст буття до суспільного призначення особистості, абсолютизують її соціальну сутність та значущість, вважають онтологічний статус суспільства вищим, за онтологічний статус людини. Як писав М. Бердяєв, - «Абстрактний соціологізм є однаково протилежним і конкретному космізму, і конкретному історизму»⁸. Зведення всіх видів взаємин тільки до суми соціальних зв'язків веде до дегуманізації суспільних відносин й порушення багатомірної буттєвості людини.

Осмислення соціального аспекту людського буття допускає виявлення істотних аспектів та основних тенденцій розвитку суспільства, аналізу соціального досвіду, усього комплексу чинників життєдіяльності людини як суспільної істоти й особливо її існування в якості морального суб'єкта. Суспільне буття людини є безпосередньо пов'язаним з моральним вдосконаленням особистості. Своєю діяльністю людина удосконалює себе й тим самим сприяє розвитку суспільства.

Мораль є суспільним початком у людині. Вона є з'єднуючою ланкою людських стосунків, людською формою існуючих зв'язків між особистостями. Основою моралі є потреба відношення до іншого, як до себе самого, звеличення себе через звеличення іншого. Таку потребу виражає «золоте правило моральності», «категоричний імператив» І. Канта, марксистська ідея про «вільний розвиток особистості як умову вільного розвитку всіх». Мораль робить можливим людське існування. Зорієнтованість людини на моральні цінності об'єднує її з усім людством. Традиційно в людині виділяються три складові - тіло, душа й дух. Тіло є природним, тваринним початком у людині, душа є вираженням морального, а дух - індивідуального. Природа людини, якість її душі визначається особливістю її взаємин з іншими людьми, так як мораль є не просто одним із проявів духовного життя, вона є основою культури й духовності, є вищою цінністю буття, яка фіксує шляхетність прагнень, сутне й смисложиттєве.

Основою людської діяльності є належність, (повинність, обов'язок), яка постає соціалізованою формою свободи й моральності і є внутрішнім добровільним самовизначенням суб'єкта в соціальній сфері. Чим більше людина зживається зі своїм моральним завданням, чим більше вона підкоряється своїм власним бажанням, а не зовнішньому впливу, тим вищим є її почуття обов'язку. Обов'язок став визначальною інстанцією деонтологічних

---

⁷ Фромм Э. Иметь или быть. М., 1986. С. 192.

⁸ Бердяев Н. Философия неравенства. М., 1990. С. 46.

концепції моралі, зокрема в кантіанстві і неокантіанстві.

У строгому кантівському вченні про обов'язок в черговий раз ожив аскетичний дух християнської моралі.

Бердяєв в ідеї «чистої належності» побачив репресивні елементи, тому несправедливо назвав філософію І. Канта «поліцейською філософією». Особливість кантівської думки полягає в тому, що все моральне, будучи незалежним ні від утилітарної вигоди, ні від установлень соціуму, ні від волі Бога, набуває значення обов'язку. Йдеться про те, що людина не зобов'язана думати про обставини, які дозволяють чи не дозволяють їй бути порядною. *Якщо в людській душі наявний моральний закон, не витіснений засадами суспільної доцільності, ідеологічними канонами й політичними переконаннями, то людина спроможна знести зовнішній тиск і залишитися вірною власним цінностям та ідеалам.*

Взаємини людей у суспільстві – це взаємовідношення цілей, а не відношення засобу до цілі. Гуманізм кантівської етики виявляється в розумінні всіх ризиків бачення людини як засобу здійснення сторонніх цілей⁹. На думку Канта, мета, усвідомлювана як вище благо, впливає із самої моралі. Дана ідея має велике значення, яке полягає в тому, що діяльність людини повинна здійснюватися згідно моральних принципів, а не принципи мають виводитися з того, що вигідно. Кант критикує форми існуючих ставлень людини до людини, шляхом синтезу нового суспільного мислення з ідеєю індивідуальної автономії, яка з'явилася за доби античності. Кантівський імператив підводить людину до вільної діяльності і альтруїстичної суспільної комунікації. Він приписує предикат моральності лише тій діяльності, завдяки якій можливою є соціальна взаємодія суб'єктів, що самовизначаються.

Цивілізаційно-культурний аналіз, який приділяє визначальну увагу культурно-історичним поняттям і загальнолюдським цінностям, а також становленню й генезису глобальної свідомості як вирішальному фактору світового розвитку, виражає нагальну потребу в духовно зрілій і морально вільній особистості, яка здатна покласти на себе всю відповідальність за створення повноцінної, сучасної, гуманної і культурної цивілізації. Сенс та значення майбутніх моральних трансформацій виражається через трансляцію ідеї загальнолюдських цінностей і моралі у площину фактичної реалізації й розумної організації соціуму. Основні тенденції світового розвитку загальнолюдської моралі просвічуються на шляху укорінення саме цієї ідеї, коли на зміну локальним, вузьким груповим нормам

---

⁹ Кант І. Критика практического разума // Кант И. Соч.: В 6 т. М., 1964. Т. 4. Ч. 1. С. 270.

приходить всеоб'єднуюче, планетарне (глобальне), загальнолюдське мислення. Підставою об'єднання різних моральних орієнтацій та моральнісних уявлень є діалог вільних і рівноправних суб'єктів, у процесі якого розгортаються, розкриваються, удосконалюються їхні моральні позиції. Доречно говорити про постійне розширення моральної сфери. Наприклад, актуальною темою, в сучасних умовах, є проблема моральної відповідальності вчених за наслідки впровадження їхніх відкриттів, політиків за їхні дії на політичному поприщі, зростання гуманізації суспільного світоустрою, коли індивідуальне життя кожної людини постає найвищою цінністю й безсумнівним правом особистості, а загальноцивілізаційні значущості набувають глобального сенсу й світового визнання.

Сучасний цивілізаційно-культурний підхід надає пріоритет загальнолюдському і особистісному в системі людина-соціум. Людина є не просто творінням природи й суспільства, вона сама є творцем. Її найвищим витвором є не тільки творення нею узуальних умов життя, а культура її власного тіла й духу, моральне й інтелектуальне самозростання. Свого часу Бердяєв зазначав, - «Увесь світ є ніщо в порівнянні з людською особистістю. Своїм внутрішнім світом людина перевершує і природу, і суспільство».¹⁰

Наступною формою людського буття є усвідомлення її як індивідуальності, унікальні, неповторні, властивості якої розкриваються в процесі комунікації з іншими людьми. *Комунікація (спілкування) є процесом, у межах якого відбувається активна взаємодія різних агентів, у результаті якої вони проясняють основні сенси свого буття й знаходять власний, особистісний модус існування. Основою спілкування є суб'єкт-суб'єктні зв'язки, себто тип взаємин, коли індивід виходить за рубежі власного «Я», віддзеркалюється в іншому «Я».*

З появою і розгортанням сфери комунікації, що є першою історичною формою людського самовиокремлення й розвою індивідуальної свідомості, започатковується історія культури в її антропологічному вимірі. Культура саме й має справу з смисло-ціннісним тлумаченням контекстів людської комунікації, виявами значеннєвих та значимих ознак специфічного універсуму, зв'язків і взаємовідношень внутрішніх світів цілісних особистостей (індивідуальностей).

Метафізичний світ універсальних цінностей і предметних смислів був відкритий античним філософом Платоном. Саме він побачив за межами тілесного чуттєвого світу духовну реальність незримого. Стезя до царини трансцендентного проходить через самопізнання власного я, акцентуація індивіда на самому собі, переживання ним свого екзистенційного стану, що, за

---

¹⁰ Див.: Бердяєв Н. Философия свободного духа. М., 1994. С. 181.

суттю, означає його прагнення до деякої онтологічної незалежності, автономії (самості). В грецькій культурі людина ще не постає безумовною цінністю, вільною духовною особистістю, яка принципово різниться від інших особистостей і від природного буття. За всієї своєї неповторності (індивідуальності), вона є природно-повторимою, найзначимішою, проте підпорядкованою часткою всесвіту. Сократівське здолання космологізму виявилось першим способом осмислення своєрідності людського буття, ствердженням унікальності людини та її нетотожності з царством природи. Коли людина усвідомлює (знає), ким або чим вона є, то вона знає (усвідомлює), ким їй належить бути. Оця гадка Сократа приховує у собі зачаток всіх наступних філософських розмірковувань про сенс і спрямованість людських силкувань.

На відміну від античної філософії де домінувала ідея підпорядкованості людини всезагальному космосу, християнство обґрунтовує ідею безсмертя індивідуальної душі, принципової духовної рівності й духовного єднання людства. Всупереч грецькій філософії, яка розглядала життєву долю людини й людського роду окремим випадком незмінного закономірного світового процесу, християнство бачить зовнішній світ тільки ареною, де відбувається драма взаємовідношення людини з Богом й собі подібними. Традиційні почуття людини перетворюються у християнстві в особливі феномени, які містять в собі глибокий високоідейний сенс. Ці почуття стають проявами індивідуального (особистісного) самовизначення людини.

Правду буття окремішня людина має шукати не в природі і не в соціумі, а в трансцендентній суті, що є «святим духом», який виступає животворящим початком, живим рушієм, об'єднуючою силою тощо. Формується бачення людини, яка втілила в собі одухотворене, душевно-тілесне начало. «Людина, яка створена за образом і подобою божою», була цілковито денатуралізована внаслідок граничної спірітуалізації її душі. Людське життя постало здійсненням духу й прагненням до безконечності. Вся етична і гносеологічна відносність побудована на нездатності зрозуміти природу абсолютного. Одухотворення постає процесом сходження індивідуальності до досконалості. Уособлений (індивідуальний) дух творить себе завдяки вrostанню в культуру. Цей дух зв'язує людину із всезагальним змістом ідей, змістом світу предметів. Тому індивід спроможний відрізнити цінне від доцільного й корисного. Світ метафізичних значимостей унормовує та регулює відношення людини до світу.

Особливого значення особистісне (індивідуальне) буття людини набуло в сучасній філософській антропології, яка, проголосивши себе опонентом раціоналізму, прагне шляхом обмеження розуму звільнити в людині існуючий

нераціоналізований «надлишок», який на її думку, є засадою людського мислення.

В залежності від розуміння джерела людської сутності, в сучасній філософії домінують дві фундаментальні ідеї – трансцендентного та іманентного. Прихильники трансценденталізму гадають, що людина, в силу своєї недосконалої природи, не може бути джерелом всезагального й абсолютного. Через це її сутність може розкриватися лише внаслідок співставлення з чимось привілейованим, тим що лежить поза її безмежним початком. Людина бачиться істотою, повністю залежною від заданих об'єктивних установок і норм – Бога, природи, світової волі, суспільства тощо. Трансценденталісти в значній мірі ігнорують своєрідність внутрішнього світу особистості, її суб'єктивну автономність.

У вченнях іманенталістів людина постає самостійною, суверенною і самодостатньою істотою, ніким і нічим не визначеною такою, що містить в собі певний особистий сенс і значимість. *В такому підході проявляється намагання пояснити людину нею ж самою.* Тобто справжні підґрунтя людської свободи та творчості шукаються в глибинних сферах внутрішнього життя людини (несвідомих імпульсах, вольових устремліннях, пізнавальних здібностях, тощо). В результаті такого бачення людина протиставляється всьому зовнішньому середовищу й постає первинною та остаточною реальністю, яка випромінює із себе свій власний сенс. Соціокультурні та історичні умови виступають тільки тлом проявлення й вираження людського ставлення до них, засобом реалізації суб'єктивних установок. Однак, розгляд людського буття поза системою предметних залежностей і соціально-санкціонованих нормативів веде, по суті, до спроби інтерпретації його як відкритої системи, здатної до креативності й трансцендування. Людська дійсність є проектом, відсутністю передзаданих установок, спрямованістю у майбутнє, особистісним вибором, який визначається ціллю яка лише вільно покладається. Новітня та постмодерна філософія висвітлила певні, своєрідні екзистенціали людського буття, загострила проблему самовтілення й самоконструювання індивідуальності. Однак її антинормативна й індивідуалістична спрямованість призвела в результаті до створення неповноцінного образу людини, позбавленої загальнонародових ознак та істотних зв'язків із соціумом, традицією й історією. Будь-яка людина постійно зорієнтована на осмислення сутності, а свідомість є можливою лише за умови виходу за межі індивідуального «Я», лише шляхом долання суб'єктивності.

Кожне розумне створіння має власну ідею світоустрою, власне розуміння щастя і сенсу життя. Особистісне (індивідуальне) буття є складним,

невичерпним світом, недоступним для аналізу і невиразним у мові. Будь-який вплив на інтимну царину нищить її, вносить дисгармонію і дисонанс в живі взаємозв'язки між елементами. В такому випадку розуміння не досягається в ході об'єктивованого знання, воно є можливим тільки в процесі особистого співпереживання. Для оцінки чогось, необхідно підійти до нього через дію, бодай неповного ототожнення себе із предметом який осягається. Не можна обвинуватити когось, не поділивши з обвинувачуваним його вини. М. Бердяєв зазначав, що у моральному плані, важко порівнювати людей тому що жоден не знає, скільки кому що коштує. Через це й сказано: «не судить і не судимі будете». Моральне завдання кожної окремої людини є напрочуд індивідуальним, завдання моральної оцінки полягає у рефлексивному проникненні в таїну індивідуальності, а не в числову моральнісну механіку. Оцінювання є можливим лише для співчутливого розуму, який не ставиться до іншого як до об'єкта довільного маніпулювання. Як твердять деякі філософи, – «без любові немає пізнання».

Невід'ємною потребою людини є почуття власної незайвості у світі, своєї унікальності і неповторності, бо без такого почуття всі зусилля по самопобудові втрачають сенс. Людина повинна виходити з того, що вся історія всесвіту і її власне існування починаються лише з моменту вибору. Ніщо зовнішньо-об'єктивне не може примусити суб'єкта до неналежного. Це значить, що будь-який суб'єкт вибору в принципі нічим не замінюваний у світі й ні з чим не тотожний.

Специфічною ознакою індивідуального буття є здатність людини до досконалості, прагнення до ідеалу, орієнтація на цінності, гуманне ставлення до іншого тощо. *Деякі філософські школи в зростанні людини бачили моральну ціль й сенс історії.* Найбільшою перевагою особистості перед усіма іншими істотами є її незавершеність і безконечне становлення. Вона прагне здолати цей недолік творчістю, креативністю. Трансцендування стає внутрішньою логікою творчого процесу. Особистість завжди перебуває на межі того, чим вона є, і чим повинна бути.

Ще однією особливістю індивідуального буття людини є його антиномічність, внутрішня суперечливість. Онтологія людської суб'єктивності містить в собі діалектику екзистенційних суперечностей. До значимих суперечностей відносяться: дихотомія добра і зла, суцього й належного, душі й тіла, розуму й віри, свободи й відповідальності, самовизначення й почуття соборності тощо. Людське буття не є одномірним і однорідним. Його сенс в тому, щоб бути однаково спроможним до добра і зла, спроможним прагнути як до істини, так і до порятунку в омані. Тож людині потрібен азимут, мірило,

які охоронятимуть від руйнування мінімум буттєвості, необхідної для її відтворення. Таким критерієм самооцінювання й мотивом до саморозвитку виступав Бог або ж соціальні ідеали чи загальнолюдські норми.

В. Франкл свого часу писав, - «Помітною ознакою людського буття є співіснування в ньому антропологічної єдності й онтологічних відмінностей, єдиного людського способу буття й різних форм буття, у яких воно проявляється»¹¹.

Людина в цілісній єдності всіх сходинок є присутньою на всіх онтологічних рівнях буття й водночас детермінується законами природи, соціальними нормами, цінностями культури, знаннями технології і т.п. Людина є єдиним створінням, яке органічно-цілісно сполучає в собі всі атрибути буття. Вона, водночас, є предметно-матеріальним витвором, живим організмом і духовною істотою. Вона є творцем історії, актором і автором всесвітньо-історичної драми. Вона є суб'єктом діяльності, пізнання та спілкування, і її справжнє буття стає здійснюваним лише в єдності цих форм і здатностей. Людина за всіх часів і епох прагнула розкрити весь обсяг виявленого буття в наявних координатах історії.

П. Юркевич зазначав, що філософія є прагненням до «духовної цілісності людської суті». В єдності всіх цінностей і прагненні до їх гармонії людина досягає повноти життя. Спрямованість якогось компонента цілісного людського буття, не опосередкованого іншими складовими, згортують природні форми людського існування. Усвідомлення людського буття і його складових здійснюється водночас. Людина, виділяючи і аналізуючи складові, розглядає їх елементами цього цілого, а в результаті синтезу ціле постає єдністю складових елементів. Як стверджував Г.-В.-Ф.Гегель, – «істина є ціле». Будь-яка реальність не існує сама по собі, ізольовано, а поєднується із інакшим, зрештою, з усім. Людина не є простим конгломератом різноманітних вимірів (біологічного, соціального, духовного і т.п.), а цілісною системою, якій притаманні нові специфічні якості, відмінні від якостей порізно взятих складових елементів.

Вище проаналізовані натуралістичні, індивідуалістичні, соціологічні та інші концепції є генетично і функціонально пов'язаними між собою. Кожна з них має свої межі. У цих межах картина людини і світу, яка ними конститується моделює лише чітко визначену онтологічну глибину людського буття. Людина з'єднує в собі і природу і соціум, родове й індивідуальне, трансцендентне й іманентне, субстанцію та екзистенцію, наявне і належне, дійсне і бажане, тощо в єдиному багатомірному акті своєї

---

¹¹ Франкл В. Человек в поисках смысла. М., 1990. С. 90.

історії. Сенс цієї єдності в тому, що вона є внутрішньою єдністю, єдністю «всередині». Ось чому провести чітку межу, відділити одну від іншої, в повному сенсі, є неможливим. *«Ейдос» єдності різноманітного у свій час вловив Платон, вказавши, що інше є тим самим, а те саме є іншим, а істина криється в тому, щоб вказати, що в цьому ж самому зв'язку, з цієї самої сторони, з якої у них проглядає спільне, у них проглядається й відмінне.*

Позаяк взаємозв'язок всіх рівнів людського буття є базисом, першопричиною, то й розуміння їхнього взаємовідношення стане результатом єдності такого зв'язку. Якщо людське буття, як предмет аналізу, постає в перманентно мінливому стані, коли воно одночасно є і «тим», й «іншим», то можна чітко визначити його істотні ознаки, а не надумано зв'язувати основні форми прояву людського світу як незмінні, одноразово зафіксовані, раз і назавжди визначені, тощо. Правда людського буття розкривається людині в змінності, становленні, суперечливому взаємозв'язку частин буттєвого розмаїття, розгортаючись шляхом фіксації у кожному компоненті цілісності буття.

Отже, джерелом аналізу людського буття є дослідження усіх рівнів і форм його виявлення, їхньої діалектичної єдності, усвідомлення буття багаторівневим, єдиним органічним цілим, кожний компонент якого є одухотвореним зв'язком з іншими компонентами і з цілим як своєю значеннєвою основою. Проведений метафілософський аналіз розуміння людини, хоч і не є чимось істотно новим, проте, за умови методологічно послідовного його застосування, сприятиме, на нашу думку, появі нових поглядів на філософію людини, її буття, сенс життя, місце та призначення в цьому світі.

PhD in Philosophy Pavlo Kulish (Vinnytsia, Ukraine)

Dr. habil. Prof. Kostiantyn Vergeles (Vinnytsia, Ukraine)

PhD in Philosophy Iuliia Strielkova (Kyiv, Ukraine)

Human Being: a Metaphilosophical Analysis of the Main Conceptual Approaches

The article provides a metaphilosophical analysis of the main conceptual approaches to the study of the phenomenon of human existence - its nature, essence, meaning and variety of manifestations. The following concepts of human existence fall into the field of philosophical analysis: naturalistic, sociological, individualistic, substantial, existential, transcendental, immanent and others. The idea is substantiated that the integral vision of a person is not born from the totality of his

individual characteristics, but, on the contrary, all the individual properties of human existence are determined only by correlating with the whole person. At the same time, full-fledged knowledge about man and the variety of forms of his being lies outside the logos. The human being is not deducible from the “unified evolution of life” and is not reducible to the mind. It is that, the representation of which is life and reason (logos).

Key words: Being, Human Being, Man, Personality, Transcendental, Immanent, Existence, Substance, Natural Being, Social Being, Individual Being.

кандидат философских наук Павел Кулиш (Винница, Украина)

доктор философских наук Константин Вергелес (Винница, Украина)

кандидат философских наук Юлия Стрелкова (Киев, Украина)

Человеческое бытие: метафилософский анализ основных концептуальных подходов раскрытия феномена

В статье осуществлен метафилософский анализ основных концептуальных подходов к изучению феномена человеческого бытия – его природы, сущности, смысла и многообразия проявлений. В поле философского анализа попадают такие концепции человеческого бытия: натуралистическая, социологическая, индивидуалистическая, субстанциональная, экзистенциальная, трансцендентальная, имманентная и другие. Обосновывается идея о том, что целостное видение человека не рождается из совокупности его отдельных признаков, а, наоборот, все отдельные свойства человеческого бытия определяются, только соотносясь с цельным человеком. В то же время, полноценное знание о человеке и разнообразии форм его бытия лежит за пределами логоса. Человеческое бытие не выводимо с «единой эволюции жизни» и не сводимо к уму. Оно есть то, представлением чего есть жизнь и разум (логос).

Ключевые слова: бытие, человеческое бытие, человек, личность, трансцендентное, имманентное, экзистенция, субстанция, природное бытие, социальное бытие, индивидуальное бытие.

кандидат філософських наук Павло Куліш (Вінниця, Україна)

доктор філософських наук Костянтин Вергелес (Вінниця, Україна)

кандидат філософських наук Юлія Стрелкова (Київ, Україна)

Людське буття: метафілософський аналіз основних концептуальних підходів до розкриття феномену

В статті здійснюється метафілософський аналіз основних концептуальних підходів до феномену людського буття – його природи, сутності, сенсу та розмаїття проявів. В поле аналізу потрапляють такі концепції людського буття як: натуралістична, соціологічна, індивідуалістична, субстанціональна, екзистенціальна, трансцендентальна, іманентна та інші. Обґрунтовується ідея про те, що цілісне бачення людини не народжується із сукупності її окремих ознак. Скоріш, навиворіт, усі реальні істотні властивості людського буття визначаються тільки співвіднесеністю із цілісною людиною. В свою чергу, повноцінне знання про людину та розмаїття форм її буття лежить за межами логосу. Людське буття не виводиться з «єдиної еволюції життя» й не може бути зведене виключно до «розуму». Воно є тим, уявленням чого є життя й розум (логос).

Ключові слова: буття, людське буття, людина, особистість, трансцендентне, іманентне, екзистенція, субстанція, природне буття, соціальне буття, індивідуальне буття.

* **Куліш Павло Лаврентійович** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова.

* **Вергелес Костянтин Миколайович** – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова.

* **Стрелкова Юлія Олександрівна** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін та соціальної роботи Міжрегіональної академії управління персоналом.

E-mail: kvergeles@gmail.com.

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.4.30>

УДК 343 (476)(091)

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ НОРМАТИВНОЙ РЕГЛАМЕНТАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ЛИЧНОСТИ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ БЕЛАРУСИ

ТАИСИЯ ДОВНАР (Минск, Республика Беларусь)*

На протяжении всей истории человечества правовые нормы, обеспечивающие охрану личности и свободы человека, их перечень и характер содержащихся в них запретов соответствовали общим началам организации общественно-экономической жизни той или иной эпохи. При этом длительный исторический период только нормы обычного права регулировали такие отношения. Даже с появлением писаного закона обычай еще долго конкурировал с законом, дополняя и иногда исправляя его¹.

Как свидетельствуют летописные и другие известные нам письменные источники права Древней Руси – жизнь, здоровье свобода и честь человека охранялись вначале обычным правом, на смену которому постепенно приходил писанный закон. Отметим, что под Древней Русью нами понимается ряд княжеств, существовавших в древности на украинских, белорусских и российских землях. Например, в международных договорах Киевской Руси X ст. (911, 944, 971 гг. и др.) за совершение подобных правонарушений в виде наказания устанавливались в основном штрафные санкции. В них упоминается также смертная казнь за убийство человека, хотя введение её в правовую материю Древней Руси произошло под влиянием византийского права несколько позже.

В отличие от византийской Эклоги, которая различала убийство преднамеренное и убийство в драке, в договорах 911 и 944 гг. умышленное убийство не отличалось от неосторожного, а убийца подвергался смерти на месте преступления, хотя закон допускал выкуп или вознаграждение родственников убитого, если убийца скрывался². При этом, соответственно

---

¹ Доўнар Т. І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV – XVI стагоддзях / Т.І. Доўнар. Мінск: Пропілеі, 2000. С. 19.

² Стещенко Л. А., Шамба Т. М. История государства и права России : Академический курс. В 2 т. Т.1. М.: Изд-во «НОРМА», 2003. С. 57.

обычному праву, в рассматриваемый период в качестве наказания за убийство в основном предусматривалось *применение кровной мести*.

В Русской Правде – первом значительном памятнике Древней Руси содержалось небольшое количество статей, посвященных преступлениям и наказаниям против личности. При этом, *в Русской Правде уже более заметно не столько влияние византийского права, как приспособление его к местным условиям*. Так, Русская Правда не знала института смертной казни для свободных людей, хотя в реальной жизни таковая, несомненно, имела место. Умолчание о смертной казни многие ученые объясняют двумя обстоятельствами: законодатель принимал смертную казнь как продолжение кровной мести, которую стремился устранить, а также влиянием Церкви, которая в принципе выступала против смертной казни.

Следует подчеркнуть, что в указанный период четкого разграничения мотивов преступления и понятия виновности еще не существовало, хотя определенные дефиниции уже намечались. Так, одна из статей Русской Правды упоминает убийство «на пиру явлено», другая – «убийство «на разбое без всякой свары»³. Вместе с тем, в Русской Правде имели место представления о превышении пределов необходимой обороны (если вора убивали после его задержания и спустя некоторое время, когда непосредственная опасность от его действий уже не исходила), о понятиях умысла и неосторожности, рецидиве, смягчающих обстоятельствах (например, состояние опьянения), отягчающих обстоятельствах (корыстный умысел) и др.

Кроме убийства, преступлениями против личности по Русской Правде являлись: нанесение увечий (усечение руки, ноги), побоев, иных телесных повреждений и оскорбление. При этом от телесных повреждений следовало отличать оскорбления действием, которые наказывались еще строже, чем легкие телесные повреждения и побои. Так, в Краткой редакции Русской Правды содержались нормы об ответственности за преступления против чести и достоинства личности. Например, предусматривалась ответственность за оскорбление, выражающееся в повреждении бороды и усов. Кроме того, обнажение меча без его применения рассматривалось не просто как угроза, но и как оскорбление. Также в Пространной редакции Русской Правды предусматривалась ответственность, как за оскорбление (обида), за удар человека мечом (если он не причинял телесного повреждения); а также за удар подручным предметом (батоном, чашей, рогом, ножнами меча).

---

³ *Исаев И. И.* История государства и права России: учеб. 4-е изд. перераб. и доп. М., Проспект, 2010. С. 47.

Дискуссионным остается вопрос относительно статьи 29 Краткой редакции Русской Правды, в которой предусматривалось наказание в виде штрафа за похищение («увод») холопа либо раба, т.е. несвободных людей. Некоторые ученые считают «увод» одной из первых попыток установления уголовной ответственности за посягательства на личную свободу человека и началом юридического оформления такого института⁴. По нашему мнению, несмотря на внешнюю очевидность направленности статьи на защиту личной свободы человека, по существу она была направлена на защиту собственности, каковой и являлся в то время несвободный человек.

Следует отметить, что Русская Правда не являлась единственным писанным источником права отмеченного периода. Одновременно и вместе с ней действовали и иные источники права, в которых заметно влияние *византийского права*.

Особо заметно это влияние, одновременно с приспособлением византийских законов к местным условиям в церковных уставах Владимира Святого и Ярослава Мудрого (конец X – начало XI вв.), представляющих собой «частную кодификацию норм церковного права, в которую были внесены санкции, заимствованные из Русской Правды»⁵. Так, устав Владимира очерчивал церковную юрисдикцию над всеми христианами по следующим деяниям: преступления против христианской веры и устоев Церкви; по всем семейным делам (иски о разводе, споры о наследстве и др.); преступления против христианской нравственности (о покушении на женскую честь, изнасилование, браки между ближайшими родственниками, оскорбление словом, необоснованное обвинение в преступлении (блуде, отравлении, ереси), убийство новорожденного, драка между супругами, нанесение побоев родителям, противоестественные грехи, скотоложство⁶.

Князем Владимиром был издан, вместе с уставом или, возможно, вслед за ним «Закон судный людем», где в целом прослеживается тот же взгляд на преступление и наказание как и в Русской Правде, хотя размер наказания в ряде случаев несколько отличается. Нормы уголовного закона содержались также в Уставе князя Ярослава о церковных судах, который в своих определениях преступления и наказания представлял тот же взгляд, что и

---

⁴ Коротич Е. А. Преступления против личной свободы человека в ретроспективном аспекте / Е.А. Коротич // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки, 2013. № 6. С. 197.

⁵ Исаев И. И. Указ. соч. С. 35

⁶ Там же. С. 38.

Русская Правда. В нем предусматривалась та же система денежных пеней и откупов, хотя и носившая несколько иной характер⁷.

В последующих нормативных актах, а в первую очередь в международных договорах XII-XIII вв., которые заключались также и белорусскими княжествами, встречаются уголовно-правовые нормы, сходные во многом с нормами Русской Правды.

Так, в Договоре 1229 года Полоцкого, Витебского и Смоленского княжеств с Ригой и Готским берегом регламентировалась уголовная ответственность (в основном денежные штрафы) за убийство, телесные повреждения, насилие над женщиной и др. При этом ответственность устанавливалась в зависимости от классовой принадлежности человека, например, за убийство свободного человека – 10 гривен серебра, за холопа – 1 гривна серебра. Закон различал тяжкие, менее тяжкие телесные повреждения и побои. За тяжкие телесные повреждения (повреждение ока, руки или ноги свободного человека) – 5 гривен серебра, за менее тяжкие (по уху ударит) – «три четверти серебра», а «послу и попу что учинять, за двое того узяти, два платежя» и т. д. Устанавливалась также уголовная ответственность за прелюбодеяние – 10 гривен серебра, за изнасилование свободной женщины – 5 гривен серебра (если же «первое на ней сором был» – одна гривна серебра) и изнасилование несвободной женщины – одна гривна серебра⁸. В одном из случаев – «аже разгневається князе на своего человека», закон в качестве санкции предусматривал отнятие всего имущества этого человека и отдачу его жены и детей в холопство⁹.

Если в первых писаных законах древней Беларуси содержались только отдельные уголовно-правовые нормы, то в последующем в них можно увидеть определенную попытку законодателя сгруппировать нормы в определенной последовательности. Особенно прослеживается стремление законодателя установить единообразие в сфере уголовного и уголовно-процессуального законодательства в Судебнике Великого Княжества Литовского 1468 года, основу которого составляло, в первую очередь, обычное право древних княжеств. В тот период писаный закон еще не отменял обычаев (да и не мог этого сделать), а только дополнял их и в определенной степени

---

⁷ Российское законодательство X-XX веков. Т.1. Законодательство Древней Руси. С. 174.

⁸ Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права: Дапаможнік. / Я. Юхо, А. Абрамовіч, Т. Доўнар, У. Сатолін. Мінск: БДУ, 2000. С. 37-39.

⁹ Там же. С. 38.

систематизировал, придавая общегосударственный характер. При этом Судебник больше сосредоточивал внимание на имущественных преступлениях. В нем имелось лишь несколько статей, касающихся преступлений против личности.

Феодальный характер Судебника особо проявился в санкциях статей, предусматривающих смертную казнь через повешение или телесные наказания, в том числе в статье, устанавливающей наказание в виде смертной казни за организацию побега челяди невольной и феодально-зависимых людей: «А который будет люди выводит, а любо челядь невольную, а ухватять с лицом – того на шибеницу»¹⁰.

К преступлениям против личности можно несколько условно отнести регламентированные Судебником «порубы» и «наезды», т. к. во время их совершения (нападения на имения и пр.), как свидетельствуют судебные дела того периода, происходили убийства, телесные повреждения, иные насильственные действия. По существу их следует отнести к разбойным нападениям, однако в тот период разбоем считались аналогичные преступные деяния, однако совершенные «на дорозе». Вероятно, в связи с этим за совершение «порубов» и «наездов» закон регламентировал весьма неопределенную санкцию – князь обещал посоветоваться с панами-радой о наказании. Позже в Статутах XVI в. устанавливались более жесткие санкции относительно таких деяний.

Статуты *Великого Княжества Литовского – государства, политико-экономическим центром которого стали белорусские земли*, являли собой более совершенные, систематизированные нормативные акты. В них прослеживается явная и достаточно полная кодификация уголовного закона, хотя классификация уголовных деяний, которая основывалась прежде всего на объекте преступного посягательства, была ещё далека от совершенства. Тем не менее, уголовный закон активно развивался, о чем свидетельствует сравнительный анализ норм Статутов 1529, 1566 и 1588 годов.

Особенно видна хорошо разработанная система размещения уголовно-правового материала в Статуте 1588 года¹¹.

Так, самые тяжкие по мнению законодателя государственные преступления содержались в основном в разделе I «О персоне нашей господарской»; воинские преступления – в разделе II «О обороне земской»; преступления

---

¹⁰ Дагаворы і граматы як крыніцы беларускага феадальнага права. С. 110.

¹¹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент. / Беларус. Сав. Энцикл.; Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 573 с.

против правосудия были сгруппированы в разделе IV «О судьях и о судах»; преступления против имущественных и личных прав, в том числе посягательство на личность (на ее жизнь, здоровье, честь, свободу), посягательство на личность и имущество (наезд, наход, разбой), посягательство на имущество (грабеж, кража, присвоение имущества, незаконное пользование и повреждение чужого имущества), а также нарушения постановлений, регулирующих взаимоотношения между феодалом и слугами, содержались в основном в разделах XI-XIV¹².

Ученые по-разному классифицировали преступления, содержащиеся в Статуте 1588 года.

Так, И. А. Малиновский в зависимости от объекта посягательства выделял следующие виды преступлений: против веры, против морали, против семейного права, политические, воинские, преступления по судебной службе и против судебной власти, полицейские, преступления против чести, посягательства на личность, посягательства на личность и имущество, посягательства на имущество¹³. На тех же основаниях И. А. Юхо разделял преступления на: государственные, против порядка управления и правосудия, воинские, против религии и церкви, против морали, против жизни, здоровья и чести человека, посягательство на имущество, преступления слуг и феодално-зависимых людей против феодалов¹⁴.

Как видим, преступления против личности И. А. Малиновский и И. А. Юхо поместили на одно из последних мест.

Следует отметить, что и в самих Статутах *преступления против жизни, здоровья и чести людей* были размещены законодателем в основном в последних разделах. При этом законодатель уделял им достаточно значительное внимание, пытаясь охватить все возможные стороны, варианты и обстоятельства совершения таких деяний: время, место, способ совершения, субъектный состав, отношение преступника и потерпевшего к преступлению и др.

Центром объекта данной категории преступлений являлась личность с принадлежащими ей правами, свободами и интересами. Анализируя составы таких преступлений, И. А. Малиновский разделял их на простые,

---

¹² Малиновский И. А. Учение о преступлении по Литовскому Статуту / И.А. Малиновский. Киев: тип. Ун-та св. Владимира В.И. Заводского, 1894. С. 54.

¹³ Там же. С. 54.

¹⁴ Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI веке / И. А. Юхо. Минск: Изд-во БГУ им. В.И. Ленина, 1978. С. 84-85.

квалифицированные, привилегированные и казуистические¹⁵. С этим стоит согласиться, однако придавая несколько иной, более современный смысл этим понятиям.

Непосредственным объектом *преступлений против жизни* являлась жизнь человека. При этом нормы Статута менее всего охраняли жизнь простых людей и почти вовсе не охраняли жизнь «выволанца» – лица, осужденного к изгнанию (р. XI, арт. 4), а также незаконнорожденного, при условии, что мать не воспользовалась правом взыскать головщину. Зародыш во чреве матери вовсе не являлся объектом преступления (р. XI, арт. 15).

Объективная сторона посягательства на жизнь выражалась в действиях: «струл» (отравил), «насмерть забил або яким обычаем о смерть приправил», «ранил, а где бы от тое раны умер» (причинил тяжкое телесное повреждение, повлекшее смерть потерпевшего). Законодатель отдельно рассматривал причинение смерти в драке, во время пытки, огнестрельным или холодным оружием, «здрядливым таемным обычаем» и др. Таким образом, он различал, что лишение жизни другого человека может быть совершено и неумышленно (в понимании законодателя – случайно или неосторожно). Можно предположить, что в случае, когда законодатель при описании объективной стороны не указывал на то, что данное преступление совершено неумышленно, значит это деяние являлось умышленным, т. к. характер действий указывал в данных случаях на волевую направленность деятельности субъекта.

Степень ответственности за убийство («забийство», «мужобойство») зависела от вины (умысел, неосторожность), мотива (ненависть, дерзость, «без данья причины своволно» и др.), цели, места совершения преступления (на княжеском дворе, на дороге и пр.), социального положения преступника и потерпевшего и ряда других обстоятельств. Все эти обстоятельства в отношении убийства законодатель в значительной степени относил к простым составам преступлений, хотя и различал простое убийство, убийство с отягчающими и со смягчающими вину обстоятельствами.

С отягчающими вину обстоятельствами признавались убийства:

- а) сопряженные с причинением иного противоправного деяния (например, разбоя, наезда и др.);
- б) оружием «до бою незвыклым»;
- в) родителей, братьев и сестер;
- г) мужа, совершенное совратителем жены;

---

¹⁵ Малиновский И. А. Указ. соч. С. 112.

- д) совершенное «здрядливым потаемным обычаем»;
- е) совершенное «з гнева або запаметолости»;
- ж) убийство шляхтича, совершенное людьми «простого стану»¹⁶.

В качестве санкции за такие преступления предусматривалась, как правило, квалифицированная смертная казнь, выплата головщины в кратном размере (как правило, «совито», т.е. вдвойне) и кроме того для шляхтича – лишение чести. Так, убийство «здрядливым, потаемным обычаем» наказывалось для шляхтича «срогою смертью, четвертованием або на паль битьем», лишением чести и выплатой двойной головщины с имущества преступника. Простой человек за аналогичное преступление – «розными сругими муками з сего света зглажон будеть» (р. XI, арт. 17). Убийство шляхтича несколькими простыми людьми, даже совершенное во время ссоры, каралось смертью нескольких преступников (Статут 1566 г. – смертью семи человек; Статут 1588 г. ограничил ее применение – «не вышей трох человек за одну голову шляхетскую» (р. XI, арт. 39).

Особо строго наказывалось убийство родителей – «такою карностью, смертью ганебною маеть каран быти: по рынку возечи, клещами тело торгати, а потом в мех скуреныи всадивши до него пса, кура, ужа, котку и тое все посполу в мех всадивши, и зашити и где наглубей до воды утопити» (р. XI, арт. 7). Н. С. Таганцев отмечал, что эта норма была взята с римского права¹⁷, только названия животных было приведено местное. Следует подчеркнуть, что в исследуемый период одно лишь оскорбление родителей, или настаивание из злости на осуждении родителей к смертной казни, или умышленное причинение им вреда наказывались весьма жестко.

Как правило, одинаковую ответственность несли все участники преступления, которые являлись соисполнителями. Так, за убийство шляхтича людьми «простого стану», как правило, все преступники наказывались смертью (р. XI, ст. 39). Тем не менее, часто, особенно в связи с сословной принадлежностью человека, ответственность распределялась неравномерно. Например, за убийство шляхтича «в зваде», смертной казни подлежал один шляхтич или же трое простых людей, а остальные соучастники подвергались штрафу и тюремному заключению (р. XI, ст.ст. 29, 39). При этом закон не регламентировал, на каком основании осуществлялся выбор.

Исходя из содержания ряда статей, некоторые составы преступлений можно было бы также отнести к убийству с отягчающими обстоятельствами

---

¹⁶ Доўнар Т.І. Указ. праца. С. 160.

¹⁷ Таганцев Н. С. Преступления против жизни / Н. С. Таганцев. Т. II. СПб. 1903. С. 43.

(убийство сестры (брата); беременной женщины; доведение до смерти шляхтича, находящееся в причинной связи с незаконным самовольным лишением его свободы (р. XI, арт. 28); или же отнести к убийствам со смягчающими обстоятельствами (убийство родителями своего ребенка, убийство человека «перееждного и безплеменного») ¹⁸ . Однако сам законодатель относил их к простым деяниям, о чем свидетельствуют санкции соответствующих статей. Кроме того, закон говорит о ненаказуемости убийства, совершенного в состоянии необходимой обороны, убийства вора на «горячим учинку» и разбойника на дороге, а также о возможности для преступника откупиться «пенезми» от наказания смертью или выхлопотать помилование «через приятелей своих або гостей, послов, панов знакомитых» (р. XI, арт. 20, 25, 56 и др.).

Вместе с тем, И. А. Малиновский выделял группу привилегированных убийств на том основании, что за их совершение была установлена меньшая ответственность.

С такой трактовкой можно согласиться, лишь указав, что законодатель исходил из принципа неумышленности действий преступника или невозможности вознаграждения близких потерпевшего. К ним И. А. Малиновский относил: детоубийство незаконнорожденного (р. XIV, арт. 32); убийство на поединке, дуэли (р. XI, арт. 14); убийство «шаленым» в период временного улучшения психического состояния; причинение смерти во время пыток (р. XIV, арт. 18); убийство при превышении пределов необходимой обороны (р. XII, арт. 1, 19, 20), а также случайное, неумышленное убийство (р. XI, арт. 23)¹⁹.

При этом, следует отметить, что закон почти не отличал неосторожность от случая и говоря о «неумыслном а пригодном мужобойстве», Статут перечисляет такие деяния и назначает за них, как правило, «головщину водле стану забитого» (XI, арт. 23). При этом законодатель, ориентируясь на сословное и служебное положение лица, устанавливал весьма различный размер головщины. Например, за шляхтича – 100 коп грошей, за простого человека в зависимости от его положения, служебных обязанностей и др. – от 2 коп до 60 коп грошей (р. XII, арт. 3-7).

В целом, в статутных нормах относительно преступных «учинков» прослеживается яркое проявление сословно-классового характера уголовного закона. Статут различал убийство шляхтича простым человеком, шляхтича

---

¹⁸ Доўнар Т. І. Указ. праца. С. 161.

¹⁹ Малиновский И. А. Указ. соч. С. 148.

шляхтичем, простого человека – простым, простого – шляхтичем. Жизнь и здоровье представителей сословия шляхты в значительно большей степени охранялась законом. Так, человек «простого стану» за убийство шляхтича подвергался смертной казни и двойной «головщине», а шляхтичу за такое убийство назначалась только «головщина» в одинарном размере. При этом, для наказания смертью простого человека достаточно было присяги истца с тремя свидетелями (Статут 1588, р. XII, арт. 2). Слуга, убивший своего хозяина, подвергался квалифицированному виду смертной казни – четвертованию. Если убийство шляхтича совершала в «зваде» группа шляхтичей, то смертной казни подвергался только один шляхтич из числа уличенных в убийстве.

В отношении таких преступлений против личности как *посягательство на телесную неприкосновенность человека*, следует подчеркнуть, что нормы Статутов не содержат описания объективной стороны таких деяний, а только называют такие деяния словами: «збил», «зранил», «утял», «урезал» и др. Основания выделения квалифицированных преступлений рассматриваемой группы такие же, как и оговоренные при рассмотрении убийств. Исходя из анализа содержания статей, такие деяния можно разделить по степени тяжести на тяжкие, менее тяжкие и легкие телесные повреждения²⁰.

Наиболее разработанными в этом плане были положения Статута 1588 года. Так, законодатель одновременно с классификацией преступлений по объекту посягательства разделял их в Статуте на «речи кровавые, где о горле идетъ» и на «речи меньшие, не кровавые, где о горле не идетъ», т.е. классифицировал их по степени тяжести (опасности). В одной из статей был приведен и примерный перечень «речей кровавых»: убийство, разбой, изнасилование, поджог, наезд, сопряженный с убийством, после чего законодатель уточнял – «и иншие речи кровавые, то есть за што горлом карають» (р. IV, ст. 35). Все это дает основание считать, что приведенное деление на «*речи кровавые*» и «*речи меньшие*» соответствуют современным определениям тяжких и менее тяжких преступлений²¹.

В целом, относительно степени тяжести телесных повреждений в Статуте говорится о членовредительстве («вытятъ або выбитье члонку»), увечьи

---

²⁰ Доўнар Т.І. Указ. праца. С. 162.

²¹ Доўнар Т. І. «Рэчы крываваыя». Рэчы меншыя / Т. І. Доўнар // Статут Вялікага княства Літоўскага 1588: Тэксты. Давед. Камент. / Беларус. Сав. Энцыкл.; рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. Мінск: БелСЭ, 1989. С. 524.

(«охроменьи»), причинении «ран значных», «значных и шkodливых», «обличных на твари», «крwавых в голове» и др. Отдельно законодатель выделяет побои. Членовредительство и причинение «значных ран» рассматривалось законодателем как самостоятельный состав преступления и как отягчающее вину обстоятельство. Умышленное членовредительство («которому шляхтичу або шляхтянке руку, ногу, нос, ухо, губы утял або урезал так, жебы праве проч который с тых члонков отпал або бы око, зубы вытыл або выбил., албо на око ослепил... а естли бы обедве руки, ноги и ободва уха утял або обедве ока вытыл або выбил... , а естли бы палец, колко их у руки або ноги утял...» и др.) наказывалось по принципу талиона. Закон прямо указывал: «за кождый члонок утятый або урезанный, або выбитый тому, хто в том винен зостанеть, маеть теж таковой члонок утят и урезан або выбит бытии» (р. XI, арт. 27).

За умышленное причинение ран шляхтичу шляхтичем назначалось тюремное заключение и штраф в зависимости от тяжести повреждений (за «рану обличную» – 40 коп грошей, «крwавую» – 30 коп грошей), за иные ранения «якою колвек бронею железною звычайною, ку бою заданые» – 20 коп грошей (р. XI, арт. 27). Квалифицирующим признаком и отягчающим обстоятельством считалось причинение телесных повреждений шляхтичу не боевым оружием, а ножом, кинжалом и пр. (р. XI, арт. 16, 27). Применение при причинении телесных повреждений «корда, меча, сабли и якое кольвек брони» трактовалось законодателем как причинение ран, а использование «кия, пуги, дубца» – как побои. *Классовый подход при назначении наказания проявлялся, например, в том, что простой человек за причинение членовредительства шляхтичу подвергался смертной казни, а шляхтич за аналогичное преступление в отношении простого человека, при отсутствии квалифицирующих признаков, платил только штраф.* В случае, если шляхтича побьет или просто «рукою на него сягнуть» простой человек, последний наказывался отсечением руки. Шляхтич же за такие деяния наказывался только штрафом (навязкой) (р. XI, арт. 39, 49, 81 и др.).

В Статуте говорилось также о «пакутах», морении лица голодом и о причинении таких легких телесных повреждений как пощечина, вырывание волос и бороды. Следует отметить, что причинение легких телесных повреждений – пощечина, рвание волос и бороды, толчок рукой (р. XI, арт. 27) законодатель часто связывал с унижением *чести человека*, особенно, если пощечина или рвание бороды и волос были совершены публично, т.к. считал, что такое деяние совмещает в себе покушение на честь и достоинство шляхтича. Соответственно этому устанавливалось достаточно строгое

наказание – три недели тюрьмы и двенадцать рублей грошей, а за аналогичное преступление в отношении женщин-шляхтянок – следовало двойное наказание («совито») (р. XI, арт. 27).

Закон регламентировал и другие преступления против шляхетской чести. Так, в Статуте был предусмотрен особый состав такого правонарушения, когда оскорблением являлись сказанные кем-либо слова о том, что данное лицо не является шляхтичем. За такое правонарушение следовало наказание в виде тюремного заключения на двенадцать недель и штрафа (навязки) в двойном размере (р. III, арт. 19). Кроме того, в случае, если кто сказал следующие лживые слова: «жесь ты неучтивое маткеи и нечистого ложа сын», а не доказал этого в суде и суд соответственно признал оскорбленного «природным а правдивым шляхтичом», следовало наказание в виде штрафа в двойном размере (сорок коп грошей), а также публичное объявление о лживости заявления – произнесение слов «на тебе брехал яко пес» (р. III, арт. 28).

Таким образом, законодатель особо заботился об охране свободы и чести лиц, принадлежащих к шляхетскому сословию. При этом следует особо подчеркнуть, что в целом деяния, посягающих на честь личности, признавались преступными только в том случае, когда были направлены против лиц «шляхетского стану». Отметим при этом, что к сословию шляхты принадлежали все феодалы, включая и духовенство (р. XI, арт. 27). Объективная сторона таких преступлений проявлялась в произношении оскорбительных слов, а также иногда и совершении оскорбительных действий. Унизительные для чести слова, названные законодателем «голыми словами», должны были быть произнесены «очевисте», т.е. в присутствии оскорбленного. Иногда в статьях Статута лишь указывалось: «зельжил» (обесчестил), «обельжоно» и др., т.е. лицо было обесчещено или опозорено. Последними двумя терминами обозначалось, по нашему мнению, оскорбление действием. Признать какие-либо действия оскорбительными входило в компетенцию суда²².

Во всех трех Литовских Статутах заметно расширяется и в некоторой мере совершенствуется правовая охрана личной свободы человека. В них прослеживается стремление законодателя предупредить посягательства на личную свободу отдельных категорий лиц посредством нормативного ограничения случаев утраты личной свободы (ст. 12, разд. XI Статута 1529 г., ст. 13, разд. XII Статута 1566 г., ст. 21, разд. XII Статута 1588 г.).

---

²²Доўнар Т. І. Указ. праца. С. 163.

При этом, ответственность за *посягательства на личную свободу человека* дифференцировалась в зависимости от сословной принадлежности потерпевшего. Прежде всего в законе закреплялась достаточно прогрессивная, как в технико-юридическом отношении, так и в плане содержания, норма об ответственности за посягательство на личную свободу шляхтича (р. XI, арт. 28 Статута 1588 г.). Гарантируя лицам шляхетского положения свободы и вольности, а также защиту от преступных посягательств, в том числе и со стороны должностных лиц государства, закон провозглашал: «абы шляхтич невинне не был иман или сажон» (р. III, арт. 10). Противозаконное самовольное лишение свободы шляхтича рассматривалось законодателем как посягательство на личность и честь шляхтича и она могла произойти только «межы стану народу шляхетского» (р. XI, арт. 28). В этой статье сказано, что задержание шляхтича может совершаться как тайно, так и открыто, а также описаны почти все возможные варианты содержания под стражей и возможные последствия таких самовольных действий преступника, т.е. подробно описывается объективная сторона такого «свовольного везенья» и его последствий, соответственно чему устанавливались и санкции. Так, в случае смерти незаконно удерживаемой особы регламентировалась смертная казнь виновного и выплата «головщины и шкоды».

Кроме того, предупреждая незаконные действия в отношении шляхтича, закон достаточно четко регламентирует порядок задержания преступников-шляхтичей, запрещая при этом содержать их в самовольном заключении более суток («через день и через ночь») под угрозой выплаты навязки «водле стану» (р. XIV, арт. 21).

В отношении простых людей устанавливался запрет обращать в вечную неволю свободного человека за совершенное им преступление (ст. 6, разд. XI Статута 1529 г., ст. 7, разд. XII Статута 1566 г., ст. 11, разд. XII Статута 1588 г.).

Вместе с тем, будучи законами феодального периода, Статуты не были лишены сословно обусловленных начал ограниченности нормативных предписаний. Так, *несмотря на декларирование принципа единства права для всех людей (ст. 1, разд. I Статута 1588 г.), в законе закрепляются юридические гарантии прав и привилегий лишь представителей шляхетского сословия*. В области уголовно-правовой охраны личной свободы указанное положение проявилось в том, что свобода отдельных категорий населения по-прежнему признавалась предметом гражданско-правовых сделок (купли-продажи, особого вида залога и т.д.). Это находит подтверждение в нормах статьи 10 раздела XI Статута 1529 года («если бы кто-нибудь продал в рабство своего сына или свободного человека»), статьи 19 раздела XII Статута 1588 года («о свободных людях,

которые во время голода продают себя в неволю, и о продаже иной челяди невольной»), статьи 22 раздела XII Статута 1588 года («если бы кто кому передал слугу, а тот слуга, причинив вред, убежал бы от него») и др.

В то же время, особый юридический интерес представляют *преступления против общественной нравственности*. В связи с требованием законодателя, чтобы все люди «учтивее жили» в соответствии с законом Божьим и человеческой моралью, посягательство на духовные и нравственные устои общества законодатель считал злом «которым неменей пан Бог бывает ображон», поэтому и устанавливает ответственность за его совершение. Родовым объектом этой категории преступлений выступала общественная мораль.

В отношении изнасилования законодатель не обращает внимания на общественное положение потерпевшей, а сосредоточивает его на объективной стороне преступления: «усильством згвалтовал», «оная ... за оным учинком волала гвалту» и др., и назначает в качестве меры наказания смертную казнь и выплату навязки с имения виновного (Статут 1588, р. XI, арт. 12). Однако закон требует достаточных доказательств совершения преступления (свидетельских показаний 2-3 человек и др.). При этом в законе имелась оговорка: «если бы она (т.е. потерпевшая) хотела его себе за мужа мети, то будеть на ее воли» (XI, арт. 12).

При регламентации прелюбодеяния законодатель вводит, исходя из сложности расследования такого вида преступлений, как и в случае изнасилования, определенные процессуальные гарантии против фальсификации доказательств и устанавливает за него высшую меру наказания (р. XIV, арт. 30).

В отношении сводничества, которое проявляется в подстрекательстве женщин к распутному образу жизни, законодатель также регламентирует жесткие санкции – изгнание сводниц с населенных пунктов с предварительным отрезанием носа, ушей, губ, а при рецидиве – смертную казнь. При этом закон обязывает местную администрацию заботиться об общественной нравственности и активно выявлять случаи сводничества (р. XIV, арт. 31).

Кроме того, вступление в брак с нарушением установленных законом условий (против воли родителей, вдовы до истечения шестимесячного срока после смерти мужа, двоеженство, а также лиц, состоявших в недозволенных степенях родства) наказывалось, как правило, лишением наследства, хотя в некоторых случаях предусматривались более жесткие санкции (Статут 1588, р. V, арт. 8, 9, 13, 22).

Умышленное избавление женщины от плода приводило к наказанию смертью не только «таких невест збыточных», но и тех, кто помогал в этом (р. XI, арт. 60).

Впервые в статутных нормах регламентировалась ответственность за похищение женщины с целью вступления в брак (ст. 9, разд. XI Статута 1566 г., ст. 13 разд. XI Статута 1588 г.). Такого рода деяния можно рассматривать не только как преступления против общественной нравственности, но и как посягательства на свободу женщины. Так, за насильственный брак с женщиной преступник мог быть наказан смертью, а треть его имущества передавалась потерпевшей. Кроме того, понесенный от преступления ущерб выплачивался с остальных двух третей имущества преступника.

Закон регламентировал и другие преступные деяния относительно женщин. Так, при краже замужней женщины с целью сделать ее женой при ее согласии – оба карались смертью, кроме случая, когда «муж ее горлом карати не хотел». Если же при побеге был убит преступник или муж, закон требовал рассматривать преступление по аналогии с прелюбодеянием.

Наличие в статутном законе рассмотренных выше составов преступлений свидетельствовало о стремлении законодателя охватить все возможные случаи противоправных деяний против личности и установить единообразие в применении наказаний за них. Хотя регламентация отмеченных преступлений в XVI в. была еще далека от совершенства, т.к. в нем отсутствовала должная последовательность и системность, а статутным нормам была свойственна некоторая казуальность, дробность различных оттенков преступных деяний, иногда неопределенность признаков составов преступлений, в целом уголовный закон характеризовался сравнительно высокой для своего времени развитостью. В нем явно прослеживалось стремление законодателя обеспечить законность и справедливость в отношении преступления и наказания, в том числе в сфере уголовно-правовой охраны жизни, здоровья, чести и личной свободы человека.

Dr. habil. Prof. Taisa Dovnar (Minsk, Belarus)

Formation and Development of Normative Regulation of Crimes Against Person in Medieval Belarus

In ancient times the custom was to regulate relations in the sphere of protection of the individual. Gradually, it was replaced by written law (Rus Pravda, princely charters, international treaties, etc.), which, however, contained only certain criminal law norms. Later, in the Grand Duchy of Lithuania, the political and economic centre

of which was the Belarusian lands, the criminal law was improved and systematized, as evidenced by the Forensic of 1468 and the Statutes of 1529, 1566, 1588. Analyzing the components of criminal acts in the sphere of criminal law protection of life, health, honour and personal freedom, the author, noting some shortcomings of the criminal law of the XVI century, concludes that the legislator seeks to ensure its legality and justice, as well as to cover all possible cases of unlawful acts against the individual, systematize them, establish uniformity in the application of punishments and clear differentiation of sanctions in connection with the severity of crimes and other circumstances.

Key words: Custom, Criminal Law, Systematization, Statute of 1588, Crimes against a Person, Punishment.

Профессор Таисия Довнар (Минск, Беларусь)

Становление и развитие нормативной регламентации преступлений против личности в Средневековой Беларуси

В древний период обычай регулировал отношения в сфере охраны личности. Постепенно на смену ему приходит писанный закон (Русская Правда, княжеские уставы, международные договоры и др.), который, однако, содержал лишь отдельные уголовно-правовые нормы. Позже, в Великом княжестве Литовском, политико-экономическим центром которого стали белорусские земли, уголовный закон совершенствуется и систематизируется, о чем свидетельствуют Судебник 1468 г. и Статуты 1529, 1566, 1588 гг. Анализируя составы преступных деяний в сфере уголовно-правовой охраны жизни, здоровья, чести и личной свободы человека, автор, отмечая некоторые недостатки уголовного закона XVI в., делает вывод о стремлении законодателя обеспечить законность и справедливость, а также охватить все возможные случаи противоправных деяний против личности, систематизировать их, установить единообразие в применении наказаний и четкую дифференциацию санкций в связи с тяжестью преступлений и иными обстоятельствами.

Ключевые слова: обычай, уголовный закон, систематизация, Статут 1588 г., преступления против личности, наказание.

Професор Таїсія Довнар (Мінськ, Білорусь)

Становлення і розвиток нормативної регламентації злочинів проти особистості в Середньовічній Білорусі

У давнину звичай регулював відносини в сфері охорони прав і свобод особистості. Поступово на зміну йому приходить писаний закон (Руська Правда, князівські статuti, міжнародні договори та ін.), що, однак, містив лише окремі кримінально-правові норми. Пізніше, у Великому князівстві Литовському, політико-економічним центром якого стали насамперед білоруські землі, кримінальний закон вдосконалюється і систематизується, про що свідчать Судебник 1468 року і Статuti 1529, 1566, 1588 рр. Аналізуючи склади злочинних діянь у сфері кримінально-правової охорони життя, здоров'я, честі та особистої свободи людини, автор, відзначаючи деякі недоліки кримінального закону XVI ст., робить висновок про прагнення законодавця забезпечити законність і справедливість, а також охопити всі можливі випадки протиправних діянь проти особистості, систематизувати їх, встановити однаковість в застосуванні покарань і чітку диференціацію санкцій у зв'язку з тяжкістю злочинів та іншими обставинами.

Ключові слова: звичай, кримінальний закон, систематизація, Статут 1588 р., злочини проти особистості, покарання.

* **Довнар Таисия Ивановна** – доктор юридических наук, професор, професор кафедри теорії і історії государства и права Белорусского государственного университета.

E-mail: dovnar-taisa@rambler.ru

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.4.47>

УДК 341.21+342.156+321.01(341.211/214)

ГУННСКИЙ СОЮЗ:
ИСТОРИКО-ЮРИДИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ О ПРИНЦИПАХ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАВОСУБЪЕКТНОСТИ
И ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЛИМЕНТАРНОСТИ В V ВЕКЕ

ВИКТОР МЕЛЬНИК (Киев, Украина) *

Методологический экскурс. Поскольку историческая наука посвящена изучению исторического процесса, а исторический процесс является совокупностью жизнедеятельности человеческих союзов (прежде всего социальных групп), то наиболее пристальное внимание историка должно быть сосредоточено вокруг «жизни социальной». У Василия Ключевского (1841-1911) читаем: «Содержанием истории как отдельной науки, специальной отрасли научного знания служит *исторический процесс*, то есть ход, условия и успехи человеческого общежития или жизнь человечества в её развитии и результатах. Человеческое общежитие – такой же факт мирового бытия, как и жизнь окружающей нас природы, и научное познание этого факта – такая же неустранимая потребность человеческого ума, как и изучение жизни этой природы. Человеческое общежитие выражается в разнообразных людских союзах, которые могут быть названы историческими телами и которые возникают, растут и размножаются, переходят один в другой и, наконец, разрушаются, – словом, рождаются, живут и умирают подобно органическим телам природы. Возникновение, рост и смена этих союзов со всеми условиями и последствиями их жизни и есть то, что мы называем *историческим процессом*»¹.

Социальная жизнь, выражающаяся в эволюции человеческого общежития, является сферой общественных наук. Важнейшим элементом общечеловеческой интеракции всегда была и остается политика². *Вне политики рассматривать исторический процесс бессмысленно, хотя попытки*

---

¹ Ключевский В. О. Сочинения: в 9-ти томах. Том 1. Курс русской истории. Ч. 1. / Под ред. В.Л. Янина. М.: Мысль, 1987. С. 34.

² Кирилюк Ф. М. Неопатримоніалізм: історія, теорія, практика. К.: «Вадекс», 2014. С. 139-164.

предпринимались неоднократно (в частности, позитивистами и представителями французской историографической школы «Анналов»).

За последнее время, в среде историков политики часто используются различные политологические и юридические подходы³. Многие анализируют определенные факты всемирной истории с позиций политологической теории государства (так называемые «этатисты»)⁴, некоторые смотрят на историю с точки зрения «гражданственности» (сторонники концепции морально-этического доминирования «гражданского общества»)⁵.

В рамках цивилизационного направления всемирно-исторических исследований⁶ преобладают этнополитические, геополитические или глобальные подходы. На наш взгляд, основная проблема использования различных политолого-юридических подходов в исторической науке состоит в их неспособности объяснить логику прошлого на материале эволюционного развития закономерностей мышления. Этот кризис междисциплинарного соединения истории и политологии касается не только области практического применения традиционной логики как фундаментального анализа мышления⁷, но и общеполитического понятия о прогрессе человеческих коллективов (по В. О. Ключевскому, «людских союзов») – смысле культуры. В центре любой социальной науки должны находиться категории «идентичность» и «сознание». Если мы говорим о политологии, то эти категории превращаются в «политическую идентичность» и «политическое сознание». Если же говорим о рассматриваемых нами юридических вопросах, то речь безусловно идет о

---

³ Мельник В. М. Теория симфонии в горизонтальном и вертикальном измерениях как политико-антропологическая черта Византийской истории. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2017. Вип. 127 (12). С. 391-392. Мельник В.М. Значение составного лука и гуннской конницы для трансформации военно-политической стратегии Римской империи // Тези доповідей Третьої Міжнародної зброєзнавчої конференції (12-14 червня 2018 р.). К.: Інститут історії НАН України, 2018. С. 9-10.

⁴ Кирилюк Ф. М. Неопатримоніалізм: історія, теорія, практика. К.: «Вадекс», 2014. С. 411-459.

⁵ Келлер О. Б. Истоки самоуправления, магистрат и войты в белорусских городах и местечках с магдебургским правом // «Наукові засади об'єктивності і суб'єктивності громадянського суспільства» (м. Київ, 24-25 квітня 2017 року) в рамках «Днів науки філософського факультету – 2017». / за заг. ред. проф. Ф. М. Кирилюка. К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2017. С. 14.

⁶ Риер Я. Г. Локальные цивилизации средневековья: генезис и особенности. Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2016. С. 8-16.

⁷ Конверский А. Е. Логика традиционная и современная. М.: «Идея-Пресс», 2010. С. 15.

«правовой идентичности», «правосознании». Но возможен ли грамотный анализ указанных составляющих политико-правовой культуры без полноценного изучения и, что должно следовать за ним, понимания причинно-следственных связей в истории политики? Ответ однозначен: невозможен.

Соответственно, на помощь в нашем исследовании приходит важный элемент теории политики – политическая антропология как учение и метод обществоведческого исследования. *Политическая антропология* исследует идейные и идеологические особенности развития традиционных форм политического устройства в историческом процессе⁸.

Как писал один из первых теоретиков данной дисциплины Жорж Баландье (1920-2016): «Политическая антропология обеспечивает прорыв границ, присущих партикулярному опыту и отдельным политическим доктринам. Она закладывает фундамент науки о политическом, рассматривая человека в форме *homo politicus*, ищет качества, общие для всего исторического и географического многообразия политических типов организации»⁹.

Поскольку политическая антропология базируется на принципе «традиционности и/или традиционализма» (то есть, изучения традиции как формы политической репрезентации каждого сообщества в историческом процессе), ее использование во всемирно-исторических штудиях становится желательным и, в связи с развитием теоретического кризиса политологии, своевременным¹⁰. Принцип «традиционности», заимствованный из политической антропологии, означает изучение истории политики как набора традиционных политических систем и психологических схем организованности, развивающихся, согласно общей теории социальной (культурной) антропологии, в рамках конкретного географического «месторазвития» («ландшафта», реже – «цивилизации»), под воздействием стабильных естественных факторов¹¹.

Основа политической антропологии – признание равенства всех культур и цивилизаций, обоснование равноценного вклада каждого этноса (даже

---

⁸ Мельник В. М. У полоні інтерпретацій. Політична антропологія між Сходом і Заходом. Монографія. Вінниця: Нова книга, 2020. 280 с.

⁹ Баландье Ж. Політична антропологія. К.: Альтерпрес, 2002. С. 13.

¹⁰ Мельник В. М. Політична антропологія: що та яким чином вона вивчає? // Філософія в сучасному науковому та соціально-політичному дискурсах. Матеріали доповідей та виступів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 19 листопада 2020 р. Вінниця: ВНМУ ім. М. І. Пирогова, 2020. С. 130-133.

¹¹ Мельник В. М. Нариси з теорії соціокультурної антропології. Вінниця: «Вінницька міська друкарня», 2015. С. 288-370.

небольших племен) в становление «общечеловеческой культуры». Польский антрополог Анджей Менцвель (род. 1940 г.) называет такой подход «антропологическим представлением» (в оригинале «*wyobraznia antropologiczna*»). Синтезируя многовековые философские и культурологические идеи, Менцвель относит к «антропологическому представлению» тезисы о «наследственности человека в культуре и культуры в человеке»¹², об «исторической последовательности систем коммуникации»¹³ и об «этноцентризме сознания человека»¹⁴. Для «антропологического представления» характерно понятие всеобщего равенства людей через их естественное неравенство. «Все равны в своем неравенстве». Соответственно, система человеческих взаимоотношений равенства/неравенства формирует социально-политическую повестку дня. Например, корни важнейшей историко-юридической проблемы неравенства государств растут из семени «антропологического представления»¹⁵.

Из общей темы нашего экскурса становится понятно, что всеобщее ощущение равенства в неравенстве может быть объяснено на примере императорской римской и поздненантичной гуннской правовых культур. Обе правовые культуры представляли собой сложный и взаимопереплетенный мировоззренческий комплекс. Речь идет, как минимум, о такой системе ментальных взаимоотношений, в условиях которой, римляне признавали свое культурное превосходство над гуннами, а гунны свое военное превосходство над римлянами¹⁶. Однако, специфика «антропологического представления», используемая нами в политической антропологии состоит в том, что обе стороны обязательно ощущали именно свое «культурное превосходство». Для того, чтобы понять их взаимоотношения, исследователь (даже будучи юристом-международником или политологом, а не «чистым» историком!) обязан погрузиться в историко-географические, естественно-климатические и психологические условия данного времени (поздней античности и раннего средневековья) и «мыслить ойкумену» одновременно по-римски и по-гуннски.

---

¹² Менцвель А. Антропологічна уява. Есе й нариси. К.: «Юніверс», 2012. С. 5.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. С. 11.

¹⁵ Мельник В. М. Византия, германцы и славяне у истоков международной правосубъектности государств: римское юридическое наследие и проблема исторического неравенства возможностей // Анналы юридичної історії. 2017. Т. 1. Вип. 2. С. 59-70.

¹⁶ Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. М.: Русский фонд содействия науке и образованию, 2016. 664 с.

(Кстати, замечательный методологический указатель по этому поводу содержит синтетическая монография Жака Ле Гоффа (1924-2014)¹⁷.

С философских позиций способ реалистического познания особенностей древних правовых культур обосновал Мартин Хайдеггер (1889-1976), написавший: «*мышление греков надо мыслить по-гречески*»¹⁸. С научно-психологических и культурологических позиций тезис Хайдеггера, творчески разработанный Менцвелем, развивала Маргарет Мид (1901-1978)¹⁹.

В частности, М. Мид изучала тихоокеанские островные культуры XX в., основываясь на методе *etic-approach*. Смысл его лучше всего выражается указанной цитатой Хайдеггера. Задачей метода «является формулирование принципов, вероятных для любой отдельной культуры, одновременно уделяется внимание тем аспектам миропонимания, которые сами люди считают важными для себя и знакомыми»²⁰. Какими же были главные аспекты юридического миропонимания гуннов в позднеантичном мире (де-юре, в римской ойкумене)²¹? Объяснение этой задачи составляет предмет антропологического изучения юридической истории. В свою очередь, то, *какие гуннские традиции* были общими для евразийского пространства настолько, что *сохранились в качестве культурных паттернов до наших дней*, представляет сугубо политологический интерес.

Гунны как политический союз. Ранее мы уже неоднократно замечали: гуннский вопрос сложнее проблемы эволюции любого неримского народа («варваров»). Вторгаясь на земли Причерноморья (375 г. н. э.), гунны были яркой и состоявшейся кочевой цивилизацией: «Быт гуннов зависел от соединения кочевнических и оседлых форм ведения хозяйства. Собственное

---

¹⁷ Ле Гофф Жак. Рождение Европы. / Серия «Становление Европы». / Пер. с фр. А. И. Поповой. Предисл. А. О. Чубарьяна. СПб: «Александрия», 2014. 398 с.

¹⁸ Хайдеггер М. Изречение Анаксимандра. // Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. Сборник. Пер. с нем. / Под ред. А. Л. Доброхотова. М.: Высшая школа, 1991. С. 39.

¹⁹ Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения. / пер. с англ. и коммент. Ю. А. Асеева; сост. и послеслов. И. С. Кона. М.: Наука, 1988. С. 9.

²⁰ Данилюк І. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір. К.: «Самміт-Книга», 2010. С. 11.

²¹ Важно, что гунны никогда не мыслили себя *антитезой* Риму (если использовать расхожий термин Г.-В.-Ф. Гегеля). Гунны всегда нацеливали себя на восприятие романской культуры, принимали федератские правила дипломатической игры и часто действовали именно в публично-правовом поле Рима, как Западного, так и Восточного.

внутреннее развитие, войны, цивилизационное влияние Китая – все это вместе способствовало созданию первого в истории Центральной Азии государственного формирования»²².

Как существовал некогда Скифо-сарматский мир, вступавший в противостояние и взаимодействие с античностью²³, так образовался особый Гуннский мир, наследовавший цивилизационный ареал скифо-сарматских племен, чему способствовал кочевой быт²⁴, объединивший местные племена, сохранившиеся в причерноморской степи под владычеством готов²⁵.

Первоначальных исторических гуннов среди известных римским хроникам *Hunni* оставалось предположительно немного²⁶. Считается, что гунны (*Hunni*) пришли с территории Северного Китая. Их многовековой поход сопровождался образованием ряда политических структур²⁷. По мнению Льва Гумилева (1912-1992), первое такое образование с тюркским этническим субстратом создано было на китайских землях в III в. до н. э. Во второй половине II в. н. э. гунны занимали уже Волжско-Уральское междуречье, где подчинили угро-финнов, составивших костяк орды. В 370-х гг. гунны выступили против аланов, запустив «горячую фазу» Великого переселения народов. Аланы перекочевали на запад и вторглись в пределы Западной Римской империи²⁸. То же случилось и с вестготами²⁹. В 390-е гг. гунны обосновались на Паннонской равнине³⁰. Началась серия больших походов против германцев, заставившая вандалов и свевов прорвать рейнскую границу 31 декабря 406 г.³¹.

---

²² Котигорошко В. Г. Верхне Потисся в давнину. Ужгород: «Карпати», 2008. С. 293.

²³ Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. К.: «Стародавній Світ», 2013. С. 8-22.

²⁴ Мурзин В. Ю. Скифская проблема глазами автора. К.: Видавець Олег Філюк, 2014. 120 с.

²⁵ Об этом см. детали: Мюссе Люсьен. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. Пер. с фр. А. П. Саниной. СПб: Евразия, 2008. 400 с.

²⁶ Гумилев Л. Н. Три китайских царства. М.: Алгоритм, 2011. 272 с.

²⁷ Об этих структурах в «долгосрочной» перспективе см.: Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства. СПб: Азбука, 2014. 480 с.

²⁸ Мюссе Люсьен. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. СПб: Евразия, 2008. С. 45.

²⁹ Там же. С. 51.

³⁰ Там же. С. 41.

³¹ Мельник В. М. Право *foedus*, правовая коммуникация и политическая дезинтеграция Западной Римской империи. // География в современном мире:

В 408 г. гунны угрожали восточноримской (византийской) Фракии³², а в 415 г. совершили поход в Иллирик. Приближение гуннов сыграло немаловажную роль для отступления вестготов в Италию (401 г.). Король Аларих (382-410) вовремя вывел свой народ на «новый оперативный простор»³³, но в 400-х гг. гунны появились на Балканах. Римляне ещё во времена пребывания там вестготов понимали, что гунны представляют грозную силу и могут быть использованы в борьбе с германцами. Большая часть населения неримской Европы уже платила гуннам дань³⁴.

Восхождение на западноримский престол малолетнего сына Галлы Плацидии Валентиниана III (425-455) подавало надежды италийской аристократии на восстановление тесной военно-политической связи с Восточной частью Римской империи (Византией). Галла Плацидия была дочерью великого императора Феодосия (379-395) – родной сестрой августов Аркадия Восточного (395-408) и Гонория Западного (395-423), что позволяло политической элите Италии и Галлии рассчитывать на поддержку Константинополя. Несмотря на углубление *политических различий* между двумя частями единой империи, восточный август Феодосий II (408-450) помогал Галле Плацидии в борьбе с узурпаторами³⁵. Восток принимал на себя большинство ранних атак гуннской орды (408-420 гг.). Однако, со временем политическая конъюнктура заставила Равенну (столицу Западной части империи) это забыть.

Первые официальные дипломатические переговоры римлян с гуннами начались по инициативе Западной части Империи. Галла Плацидия решила уничтожить варварские племена Центральной Европы, представлявшие опасность для Запада. Для сохранения власти Валентиниана III (425-455) выгодно было склонить гуннов двинуть основные силы в северо-западном направлении – на германские лесные массивы. Главным переговорщиком с гуннами, соответственно, стал доверенный полководец Плацидии по имени

вековой прогресс и новые приоритеты. Сборник статей XIV Большого географического фестиваля. СПб: Институт наук о Земле СПбГУ, 2018. С. 1013-1016.

³² Мюссе Люсьен. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. СПб: Евразия, 2008. С. 42.

³³ Там же. С. 51-54.

³⁴ См. контекст: Melnyk V. M. Political Byzantinism in the Legal History of Franks. *Vestnik of Saint Petersburg University. History*. 2020. Vol. 65, Issue 1. Pp. 228-232.

³⁵ Эти различия, подчеркиваем, являлись во всех случаях скорее партийно-фракционными (политическими), нежели ментально-психологическими (культурными). Восток и Запад являлись двумя частями единой империи.

Флавий Аэций. Он провел всю свою молодость заложником в гуннской ставке и сумел убедить «ордынцев» вступить в союз с Римом.

Первая «испытательная» кампания для гуннов – участие в подавлении антиимперского выступления вестготов (427 г.). Во время этой акции кочевники дошли дальше, чем во времена нашествия Атилы (вплоть до современных испанских территорий, пересекли Пиренеи).

Уже в 428 г. гунны разгромили и подчинили себе франков, доставлявших определенные неудобства прирейнской Галлии.

В 430 г. гунны совершили первый поход против бургундов (конечно, санкционированный Западной частью империи). Гуннские вторжения в область бургундов происходили в 430-х гг. Известно о нападении 436 г., санкционированном Равенной. Эти события получили живой отклик в германском эпосе. Достаточно вспомнить *Песнь о нибелунгах*. В противостоянии с гуннами погиб *rex бургундов* Гунтиарий. Получается, что западные римляне, имевшие с бургундами законный договор о предоставлении *права foedus*, то есть, продолжая владеть рейнскими территориями юридически, «натравили» против своих федератов гуннскую орду³⁶. Напомним, что племена федератов (федераты – варвары, получившие от императора так называемое *право foedus*) являлись римскими подданными (хотя и негражданами), добровольно признавшими власть императора, лично зависимыми от его воли.

Победа над бургундами закрепила политический союз Равенны и Гуннского союза. К этому времени гуннским вождем стал Атила (434-453). Поскольку бургундский поход добавил Аттиле политических баллов, в 439 г. западноримский император Валентиниан III, опираясь на Флавия Аэция, предоставил гуннам *право foedus* – провинцию Западная Паннония передали Аттиле³⁷. Таким образом, *Равенна отдала гуннам имперскую провинцию и вступила в публично-правовые отношения с ордой*³⁸. Этот факт стал исходной точкой для укрепления власти Атилы. Вполне может быть, что Западная Римская империя надеялась так обезопасить себя от гуннов: постепенно их интегрировать и ассимилировать в римском культурном пространстве.

---

³⁶ Мюссе Люсьен. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. СПб: Евразия, 2008. С. 78-83.

³⁷ Мельник В. М. Смена эпох: очерк формирования римско-византийской доктрины международного права (III-VI века). // *Аннали юридичної історії*. 2018. Т. 2. Вип. 1-2. С. 85-92.

³⁸ Там же.

Необходимо помнить: *Западная империя провела с гуннами намного больше времени в союзнических договорных отношениях, чем в боевых столкновениях*³⁹.

Руководствуясь договором 439 г., Западная часть Римской империи считала гуннов своими федератами, инкорпорированными в имперское правовое поле наравне с вестготами, вандалами и бургундами. *С точки зрения Рима гуннское объединение не было государством. Высшим суверенитетом Гуннский союз, по всей видимости, обладал только в глазах самих гуннских воителей* (выражаясь, согласно субъективистскому универсализму методологии *etic-approach*).

Следуем дальше, согласно хронологии. Так называемое «*Великое нашествие гуннов на Европу*» началось в 451 г.⁴⁰. Гуннская конница двигалась вдоль Дуная и, соединившись с германцами, форсировала Рейн возле Майнца во второй половине марта⁴¹. Первой под серьезные гуннские удары попала провинция Бельгия. Археологи предполагают, что большая часть ее римского населения была уничтожена. Именно Бельгию историки имеют в виду, когда говорят о пагубных и ужасных для мирного населения последствиях гуннского нашествия. Вместе с гуннами в Бельгию переправилась часть франков, которые спустя тридцать лет сделали эту провинцию центром Франкского королевства, существовавшего под эгидой династий Меровингов и Каролингов с 481 по 843 гг.

7 апреля 451 г. гунны разрушили город Мец, а уже к началу июня Аттіла встретился с аланской конницей под стенами Орлеана. Сражения гуннов и аланов на галльской территории Западной Римской империи должны занять подобающее место в общей исторической характеристике Великого переселения народов. Позволительно считать, что именно ожесточенное сопротивление федератов-аланов позволило Флавию Аэцию выиграть время для мобилизации италийской полевой армии. В аланско-гуннском столкновении надо видеть продолжение старого конфликта между «Тураном» и «Ираном». Ведь в 375 г., прежде чем вступить в причерноморскую степь, гунны завоевали земли кочевников-аланов, заставив их искать спасения на западе Европы!

---

³⁹ Мюссе Люсьен. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. СПб: Евразия, 2008. С. 42.

⁴⁰ Ермолова И. Е. Римляне и гунны. // Цивилизация и варварство. 2014. №3. С. 215-221.

⁴¹ Мюссе Люсьен. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. СПб: Евразия, 2008. С. 44-45.

Бои Аттилы против аланов вокруг Орлеана позволили Аэцию договориться с вестготами о помощи⁴². 20 июня 451 г. армии гуннов и римлян/вестготов встретились на Каталаунских полях. «Гунны» состояли преимущественно из германцев (остготов, гепидов, герулов, скиров, ругов, франков, алеманов), но, безусловно, включали славян и сарматов. «Римляне» состояли из федератов-вестготов, галльских ополченцев, бургундов, франков, ираноязычных аланов. Исход был нейтральным. Аттила отступил в Паннонию, откуда совершил вторжение в Италию. В 452 г. Аттила удовлетворил своих подчиненных разграблением Фриули, Аквилеи, Падуи, Мантуи, Виченцы, Вероны, Брешии, Бергамо. Остановить полное уничтожение Италии удалось только дипломатическим путем⁴³.

Во-первых, состоялась личная встреча Папы Римского Льва Великого с Аттилой (на реке Минцио). Встреча подчеркнула признание Западным Римом равного статуса Аттилы. Прошли первые в истории личные дипломатические переговоры римского первосвященника с неримским правителем.

Во-вторых, западные римляне, в течение 20 лет натравливавшие гуннов на восточноримские Балканы⁴⁴, вспомнили о юридически едином государстве Востока и Запада, отправив посольство в Константинополь. Восточноримский император Маркиан (450-457) понимая, что во время отсутствия Аттилы, можно нанести сокрушительный удар по семьям и жилищам гуннов, атаковал Паннонию⁴⁵. Аттила устремился на Дунай, где скоро умер. С облегчением римляне смогли вздохнуть только в 454 г., когда наследники Аттилы (сыновья Эрнак, Эллак и Денгизик), направляемые восточноримской дипломатией, развязали гражданскую войну, похоронив в ходе ее, не только друг друга, но и возможность дальнейшей политической трансформации гуннского конфедеративного объединения (союза).

Сущность Гуннского союза. Даже приблизительный очерк гуннской политико-правовой истории, как видим, свидетельствует: во всей классической и современной историографии гуннского нашествия, зеркально отражающей

---

⁴² Там же. С. 46-47.

⁴³ Там же. С. 45-46.

⁴⁴ Это объясняется, прежде всего, политическими интригами и межфракционной борьбой внутри римского политического класса, но не свидетельствует о каких-либо глубоких ментальных расхождениях между Восточной и Западной частями Римской империи.

⁴⁵ Детали см.: Хизер Питер. Восстановление Римской империи. Реформаторы Церкви и претенденты на власть. М.: Центрполиграф, 2015. 575 с.

основные события евразийской истории IV-V вв., существует очень много фактологических пробелов. Учитывая вполне понятное отсутствие достаточной базы юридических документов, мы попробуем заполнить эти пробелы, используя политико-антропологическую методологию, в т. ч. *atic-approach* – составной метод «антропологического представления», анализирующий любую конкретную ситуацию с позиций погружения в мировоззрение и временно-пространственную структуру исследуемого сообщества.

Странно, но западноримские элиты вместо того, чтобы объединить усилия Запада и Востока для отпора вторжению, относились нейтрально к набегам Аттилы на византийские (восточноримские) территории. Существует мнение, что западные римляне специально провоцировали такие набеги. Во всяком случае, Западная Римская империя своей политической раздробленностью многократно усилила эффект событий 451-452 гг. Получается, что длительное время (говоря грубо – с 376 по 451 гг.) вся великая Римская империя (от Гибралтара до Сирии) не предпринимала попыток уничтожить врага на подступах. Ведь она могла не только уничтожить силу гуннов, предотвратив появление Аттилы заранее, но и ослабить в войне племена варваров-федератов. Можно предположить, что федераты до последнего отказывались воевать против гуннов (так оно и было, поскольку все варвары-федераты пришли ранее на земли Рима с целью поиска спасения от гуннов). Но после первой большой победы, федераты, безусловно, присоединились бы к римским регулярным войскам. Западная часть империи, следовательно, получала шанс спастись. На практике случилось иначе. Западноримские политические элиты затеяли большую дипломатическую игру, надеясь ослабить абсолютно всех и, в первую очередь, Восточную часть империи, репрезентовавшую конкурирующие кланы политической элиты⁴⁶. Гунны получили в 439 г. *foedus* на Западную Паннонию из рук законного императора Валентиниана. Их отношения с Западной Римской империей являлись союзническими. Официальная Равенна использовала гуннов в военных кампаниях против франков, вестготов и бургундов. Благодаря свирепости гуннских набегов Рим удерживал центрально-германские племена от дальнейшей миграции в Средиземноморье свыше двадцати лет подряд! «Гунны оставались друзьями и союзниками Рима или отдельных римлян куда дольше, чем «бичом

---

⁴⁶ В этой конкуренции и состояло фундаментальное противоречие между римскими «Западом» и «Востоком».

Божьим», если прибегнуть к одному слишком высокопарному эпитету», – считал Люсьен Мюссе⁴⁷.

Развивая политико-антропологический анализ внутреннего наполнения гуннско-римских взаимоотношений, выдвигаем следующие программные тезисы:

1) *Гуннский конфедеративный союз* являлся политическим объединением, признанным де-факто Равенной в 439 г. (предоставлением *foedus* на Западную Паннонию) и де-юре со стороны Константинополя в 449 г. (посольской миссией Приска Панийского);

2) *Юридическое признание* со стороны Римской империи обозначало формальное причисление римскими политическими элитами Гуннского союза к отдельной цивилизации (согласно установившимся обычаям, римляне не могли признавать государственность варварских народов⁴⁸);

3) *Гуннское политическое объединение (союз)* являлось продолжателем традиций Скифо-сарматского устройства, предполагавшего синтез земледельческой и кочевой жизни⁴⁹. Пребывание на грани леса и степи составляет облик признанной официальным Римом, хоть и ненадолго, «равноправной» Гуннской цивилизации;

4) *Культурная динамика социально-экономической интеграции* внутри подконтрольного гуннам евразийского пространства детерминировалась условиями исторического развития предшественников (скифов, сарматов, аланов – базис утверждения смотрите в цитированной выше работе Ле

---

⁴⁷ Мюссе Люсьен. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. СПб: Евразия, 2008. С. 42.

⁴⁸ Как мы неоднократно отмечали, Императорский Рим/Константинополь считал равноправными (т. е. «правосубъектными») государствами только равноценные политико-правовые объединения (достигшие, по его мнению, цивилизационного уровня). Имеем в виду Китай, Индию, Персию. Признание императором Феодосием II Законодателем (408-450) в 449 г. Атиллы и его ставки через посольство Приска Панийского обозначало причисление Гуннского союза к вышеперечисленному списку государств. Впрочем, уже в 453 г. Атила умер и победы следующего восточноримского императора Маркиана (450-457) «обнулили» правовую акцию посольства Приска. См. детали: Мельник В. М. Смена эпох: очерк формирования римско-византийской доктрины международного права (III-VI века). // *Аннали юридичної історії*. 2018. Т. 2. Вип. 1-2. С. 63-108.

⁴⁹ Петрушенко О. Ф. Сарматський концептуалізм у картографії і літературі. // *Аннали юридичної історії*. 2017. Т. 1. Вип. 1. С. 154-159.

Гоффа⁵⁰). Гуннское объединение как военно-политический союз независимых племен, двигалось *исключительно* экономическими интересами – материальным обогащением за счет соседей и контролем над торговыми путями по линии Пекин-Ктесифон-Константинополь-Равенна⁵¹.

5) «Пробелы» гуннской политико-правовой истории, в силу дефицита источников, могут быть объяснены только путем исследования взаимоотношений с оседлыми («государственными») цивилизациями на материале сравнения ментальности кочевников и земледельцев⁵². Нам интересен лишь один аспект *такого взаимодействия* (гуннско-римский). Однако, от степени изученности данного одного аспекта зависит успех разработки *всей обобщенной модели динамики культурного развития позднеантичного евразийского мира*. Опыт изучения гуннско-римских взаимоотношений вполне возможно экстраполировать на китайский и персидский контексты эволюции хуннов/гуннов.

У Л. Н. Гумилева встречаем утверждение: *«Зная причины, нетрудно рассчитать их следствия, а зная следствия, обратным ходом мысли можно восстановить причины их породившие. Поэтому чем больше мы расширим нашу цель в пространстве и времени, тем легче мы в нее попадем»*⁵³. Его мысль, как нельзя кстати, подходит для исторических обобщений в области истории международной правосубъектности. Надо смотреть на гуннскую проблему глобально – как с точки зрения мировой политической географии, так и с точки зрения локальной экономико-юридической практики⁵⁴. Появление гуннов упрочило положение разрозненных германских, славянских, кочевых племен на Восточноевропейской равнине⁵⁵. Они обрели некую политическую субъектность, ставшую в дальнейшем целью взаимной культурной интеграции народов позднеантичного Евразийского пространства⁵⁶.

---

⁵⁰ Ле Гофф Жак. Рождение Европы. Пер. с фр. А. И. Поповой. Предисл. А. О. Чубарьяна. СПб: «Александрия», 2014. С. 39-43.

⁵¹ Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. М.: Русский фонд содействия науке и образованию, 2016. С. 65.

⁵² Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. М.: Айрис-пресс, 2011. С. 7-25.

⁵³ Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства. СПб: Азбука, 2014. С. 198.

⁵⁴ Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. М.: Русский фонд содействия науке и образованию, 2016. 664 с. Хизер Питер. Восстановление Римской империи. Реформаторы Церкви и претенденты на власть. М.: Центрполиграф, 2015. 575 с.

⁵⁵ Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. М.: Русский фонд содействия науке и образованию, 2016. С. 34.

⁵⁶ Вернадский Г. Начертание русской истории. М.: Алгоритм, 2008. 336 с.

Впрочем, здесь мы справедливо и закономерно ступаем на тропу культурной детерминации политико-правовых процессов. Почему субъектность вообще должна считаться целью? Как минимум потому, что обладание ею предоставляло особые права на приобретение материальной собственности (получение дани/денежного вознаграждения со стороны императора). Обретение и упрочение субъектности всегда осуществлялось военным путем. В те времена война была эффективным способом изъятия/рецепции благ и заодно фактором демографической стабилизации⁵⁷. Исходя из этого, используя т. н. политико-антропологическую методологию⁵⁸ и соответствующий ей «панорамный метод» Л. Н. Гумилева⁵⁹, можно предположить, что гуннская война против Запада (как римского, так и варварского) – тактический способ интеграции. Соседство гуннов с ведущими цивилизациями мира (Персия, западные и восточные римские земли) представляло стратегический способ интеграции. Гунны желали приобщиться к благам городских и земледельческих цивилизаций, получить статус транзитера между отдаленными цивилизованными государствами. Для этого гуннам надо было самим цивилизоваться, принять римский/персидский/китайский образ жизни и мыслей, заимствовать мироощущение. В конце-концов, после серии поражений 452-454 гг. многие гуннские офицеры, командиры и смышленные ордынцы перешли на римскую службу. Личный секретарь Аттилы Флавий Орест даже сделал сногшибательную чиновничью карьеру в Западной части Римской империи, где сумел ненадолго посадить на императорский трон своего сына Ромула Августула (475-476). Таким образом, благодаря гуннской склонности быстро адаптироваться, евразийская культурная интеграция приобрела пограничный «синтетический» («всеперемалывающий») характер.

Главным белым пятном «гуннского нашествия» на Римскую империю (речь о «Западном походе» 451-452 гг.) представляется союзнический формат взаимодействия между гуннами и римлянами в 439-450 гг.⁶⁰.

В 449 г. Аттила принял в своей ставке посольство восточноримского императора Феодосия II Законодателя (408-450) под руководством Приска

---

⁵⁷ Ле Гофф Жак. Рождение Европы. Пер. с фр. А. И. Поповой. Предисл. А. О. Чубарьяна. СПб: «Александрия», 2014. С. 28.

⁵⁸ Мельник В. М. У полоні інтерпретацій. Політична антропологія між Сходом і Заходом. Монографія. Вінниця: Нова книга, 2020. 280 с.

⁵⁹ Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства. СПб: Азбука, 2014. 480 с.

⁶⁰ Мюссе Люсьен. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. СПб: Евразия, 2008. С. 42.

Панийского, труд которого до сих пор является главным письменным источником о гуннах⁶¹. Посол Приск свидетельствует о двух фактах. Первый – существование высокоорганизованной политической структуры внутри гуннского общества⁶². Второй – полиэтнический статус этого общества⁶³. *Гунны являли собою настолько пестрый конгломерат многочисленных народов и социальных групп, что по цивилизационному значению и географическому охвату, составляли реальную конкуренцию Римскому миру.*

Кочевники-гунны контролировали славян, германцев, кавказских и причерноморских иранцев, угро-финов. Основу гуннской армии представляли племена германцев-остготов. Невозможно оставить без внимания также славянский элемент в политической организации гуннов⁶⁴.

Во-первых, славяне составляли основную часть налогооблагаемого гуннами населения.

Во-вторых, славяне ранее, до гуннского вторжения на Восточноевропейскую равнину (375 г.), подчинялись готам и, соответственно, были инкорпорированы в остготскую политическую элиту⁶⁵.

Соответственно, политическое и военное значение славян для *Гуннского союза* не могло быть меньше иранского или тюркского. Это вопрос арифметики. Славянский элемент спокойно подавлял одной лишь численностью тюркско-иранские племена востока Европы. В составе Гуннского союза определенное место заняло и латиноязычное население захваченных римских провинций (Дакия, Паннония). Упомянутый выше Орест, отец предпоследнего западноримского императора Ромула Августа (475-476), происходил именно из Западной Паннонии.

Изложенные факты свидетельствуют о социокультурной новизне римско-варварских отношений в «*гуннское время*». Стандартная форма поведения римлян относительно варваров-германцев или варваров-туранцев, испробованная в течение многовековой греко-римской истории (античный период), больше не действовала на Восточноевропейской равнине. В 449 г.

---

⁶¹ Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. М.: Русский фонд содействия науке и образованию, 2016. С. 67.

⁶² Там же. С. 64-79.

⁶³ Там же. С. 33-35.

⁶⁴ Кіндратенко А. М. Коментар до дискусії між Д. Іловайським та В. Васильєвським з питання етнічної належності гунів IV-V століть. Харків: Просвіта, 2004. 32 с.

⁶⁵ Козак Д. Н. Гунны. Николаев: «Возможности Киммерии», 1997. 24 с. Кіндратенко А. М. Гуни та їхня мова. Харків, 2006. 44 с.

восточные римляне вынужденно признали государственность гуннов⁶⁶. В этом не может быть сомнений, поскольку посольство Приска 449 г., отправлялось к Аттиле восточноримским императором Феодосием II (408-450) как к равному правителю⁶⁷. *Игнорировать символизм этого посольства нельзя*⁶⁸. В то время политическая символика играла куда более важную роль, нежели даже практические формы осуществления политической борьбы! *Гуннское конфедеративное объединение (союз) явилось первым, признанным равноправным (т. е. «правосубъектным») со стороны римских императоров, варварским государством.* (Впрочем, интерес данного феномена подкрепляется также и тем, что в дальнейшем римские/византийские императоры больше никогда не признавали равноправия «варварских стран» вплоть до 1373 г., когда загнанный в угол мусульманами император Иоанн V Палеолог (1354-1391) признал Османский бейлик «равным» и даже «более значимым»).

Все признаваемые равными Риму государственные образования являлись в то же время и цивилизационными объединениями (Сасанидский Иран, Кушанская Индия, Китай), основывавшимися на принципе этнокультурной комплиментарности. Персия, Китай и частично Индия в IV-V вв. были единственными государствами, которые Рим признавал «полноценными» и с которыми Рим поддерживал *правовые межгосударственные отношения*⁶⁹. Предки

---

⁶⁶ Признание восточными римлянами, в соответствии с наличием единого публично-правового пространства Империи, автоматически означало признание и западными римлянами. Так что вполне правильно будет говорить просто о «римском признании Гуннского союза».

⁶⁷ Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. М.: Русский фонд содействия науке и образованию, 2016. С. 66-67.

⁶⁸ Как известно, для юриспруденции именно *символы* играют первостепенную роль. Поэтому мы ничуть не преувеличим, если назовем *юриспруденцию наукой и практикой, прежде всего, семиотической*.

⁶⁹ См., к примеру, контекст отношений Рима/Византии с Китаем, развивавшихся на фоне становления и укрупнения Великого Шелкового пути: Конрад Н. И. Глава I. Развитие феодальных отношений в Китае (III-VIII вв.). // Всемирная история в десяти томах. Том III. М.: Государственное издательство политической литературы, 1957. С. 39. Пигулевская Н. В. Византийская дипломатия и торговля шелком. // Византийский временник. 1947. Т. 1 (XXVI). С. 184-214. Лубо-Лесниченко Е. И. Китай на Шелковом пути. Шёлк и внешние связи древнего и раннесредневекового Китая М.: Восточная литература, 1994. 326 с. Баринова Е. Б. Взаимодействие Китая с западными территориями в древности и средневековье. // Диалог со временем. 2012. Вып. 40. С.

гуннов хорошо ознакомились с городской культурой и достижениями древних китайцев и персов. Это делало их *кочевнический образ жизни сознательным выбором идентичности*⁷⁰. Понимая, что участие в политическом процессе оседлых народов, имеющих тысячелетний опыт управления, очень рискованно для их власти, гуннские вожди предприняли смелый шаг по объединению кочевников различного этнического происхождения. Своими контактами с иранцами и северокайтайским миром, гунны добавили «культурного давления» на Восточноевропейской равнине⁷¹. Археологи замечают, что пространство, на котором сегодня находятся Украина, Молдавия, Румыния, заметно оживилось. Значительно увеличился приток золотых имперских монет и утонченных ювелирных изделий. Об этом свидетельствуют захоронения. Одно только количество золота, потраченного на сопровождение усопших вождей в мир иной, могло бы стать бюджетом победной войны варварского мира против Римской империи.

Гунны использовали разные средства для подчинения племен своей власти. И власть эта, в абсолютном большинстве случаев, представляла номинальную величину⁷². К примеру, вожди германцев-герулов признавали Аттилу своим верховным правителем, обязывались платить гуннским сборщикам налогов дань и регулярно посылать подарки. Взамен, Аттила давал слово защищать их от посягательств соседних племен. Ради исправного получения налогов, Аттила обязывался чтить самостоятельность племен, заключающуюся в праве военных походов и набегов на римскую территорию. Все средства считались хорошими для заработка, идущего не только на выплату дани, но и на обеспечение своих семей необходимыми для жизни экономическими излишками. В границах современных Венгрии, Румынии, Молдавии, Сербии и

94-117. Омашева Ж., Танабаева А. Культурные и исторические связи стран Шелкового пути. // *Alatoo Academic Studies*. 2017. № 3. С. 351-355.

⁷⁰ В признании и продвижении данного тезиса парадоксально сходятся усилия двоих кардинально противоположных по своим мировоззренческо-идеологическим установкам ученых: Гумилев Л. Н. В поисках вымышленного царства. СПб: Азбука, 2014. 480 с. et Хизер Питер. Восстановление Римской империи. Реформаторы Церкви и претенденты на власть. М.: Центрполиграф, 2015. 575 с.

⁷¹ О значении категории «культурное давление» см. две разные, но весьма методологически важные сводные работы: Ключевский В. О. Сочинения: в 9-ти томах. Том 1. Курс русской истории. Ч. 1. / Под ред. В.Л. Янина. М.: Мысль, 1987. 430 с. Вернадский Г. Начертание русской истории. М.: Алгоритм, 2008. 336 с.

⁷² Люттвак Э. Н. Стратегия Византийской империи. М.: Русский фонд содействия науке и образованию, 2016. С. 66.

України археологія підтверджує зростання темпа і підвищення рівня економічного обогащення⁷³. На цих даних базується утвердження, що Дніпро-Дунайське междуріччя було ядром гуннської конфедерації. Богатства еліти свідчать не тільки про постійні набіги на прилеглі землі Західної/Східної Римської імперій. Вони говорять також про згоду племенних мас хоронити ці скарби разом з вождями, що веде до думки про доволі небувалий рівень присвоєння багатств. Попросту Аттіла створював для своїх підлеглих можливість самостійного заробітку і гарантував безпеку. Гуннам вдалося згуртувати варварів Європи шляхом централізованого перерозподілу ресурсів. В результаті, Римська імперія де-юре (посольством Приска 449 г.) порівнювала гуннів з окремою цивілізацією, визнаючи їх рівність і правосуб'єктність.

Класик історіографії Георгій Вернадський (1887-1973) називав «Гуннську імперію» євразійським об'єднанням, представивши світу формат континентального общезиття⁷⁴. Для Вернадського «Гуннський союз – перша модель» євразійської імперії. По Г. Вернадському і Л. Гумілеву: континентальна євразійська історія розвивається циклічним шляхом – корні будь-якої євразійської державності необхідно шукати в структурах і об'єднаннях античного часу (скифо-сарматському, готському, гуннському, аварському союзах). Якщо передбачити, що це дійсно можливо, то залишається тільки гадати, чому сучасні політичні аналітики не звертають пристального уваги на форми і способи економіко-політико-правової репрезентації античних і середньовікових культурних процесів? Адже вивчення таких процесів може привести до дуже раціональних висновків. Багато подій V в. легко асоціюються з актуальною повісткою дня. Розмова йде, зокрема, про проблематику «змін епох», «трансформації часу»⁷⁵. Залишається відзначити лише те, що інтеграційні процеси ніколи не втрачали своєї актуальності для поліетнічного населення Євразії – нашого загального місця розвитку. Згідно Г. Вернадському, своїм падінням «Гуннська імперія» лише підготувала ґрунт і «місце для наступного формування інших з'єднаних імперій»⁷⁶.

---

⁷³ Хизер Питер. Восстановление Римской империи. Реформаторы Церкви и претенденты на власть. М.: Центрполиграф, 2015. 575 с.

⁷⁴ Вернадский Г. Начертание русской истории. М.: Алгоритм, 2008. С. 32-33.

⁷⁵ Браччіні Т. Пізньоантична Італія і так званий кінець античного світу. // Історія європейської цивілізації. Рим. / За ред. У. Еко. Харків: Фоліо, 2017. С. 212.

⁷⁶ Вернадский Г. Там же.

Подытоживая наш скромный теоретический экскурс, должны заметить: система политической интеграции может быть определена в качестве традиционной формы социального мировоззрения (и, соответственно, менталитета) народов Евразийского пространства, некогда объединенных «Гуннским союзом». Разрабатывая историческую повестку евразийской/европейской и любой другой интеграции, политическим и правовым экспертам необходимо использовать весь имеющийся ресурс психологических архетипов/стереотипов/паттернов исторической памяти, включая осознанную/неосознанную *апелляцию к цивилизационному единству*, восходящему своими корнями к эпохам поздней античности или раннего средневековья.

Так или иначе, применение политико-антропологического подхода к отдельным контекстам всемирной юридической истории оправданно, поскольку позволяет проследить «генетическую» связь между политическими традициями древней и новейшей истории, а также составить прогноз на будущее. Политические традиции – мощный двигатель прогресса, так как их консервация позволяет удерживать социальный баланс между человеческими пороками и добродетелью. Удачно по этому поводу выразился Жак Ле Гофф: *«Прошлое не должно связывать руки настоящему, но может помочь ему развиваться, сохраняя верность традициям, и создавать новое, продвигаясь вперед по пути прогресса»*⁷⁷.

Гуннский конфедеративный союз еще только ждет своего историко-политологического описания, но применение «антропологического представления» посредством *etic-подхода* делает получение политико-правовых данных из «обрывков» позднеантичной ментальности вполне реальным. Это лишь небольшой пример практического использования антропологического подхода на конкретно-историческом материале. Прав был юрист Константин Победоносцев (1827-1907), единожды написавший: «наука о человеке способна выполнить связующую функцию для всей совокупности человеческих знаний»⁷⁸. Впрочем, погружаясь в *политическую антропологию*, как способ изучения традиций политической семиотизации истории

---

⁷⁷ Ле Гофф Жак. Рождение Европы. Пер. с фр. А. И. Поповой. Предисл. А. О. Чубарьяна. СПб: «Александрия», 2014. С. 9.

⁷⁸ Победоносцев К. П. Государство и Церковь. / Сост., предисл., коммент. О. А. Суржик. М., 2011. Т. 1. С. 29.

права, советуем не забывать фразу психолога Эриха Фромма: «Задачей является понять учение, изучая людей, а не людей, изучая учение»⁷⁹.

PhD in Political Science Viktor Melnyk (Kyiv, Ukraine)

Hunnic Union: Historical and Legal Research on the Principles of the International Legal Personality and Ethnocultural Complementarity in the 5th century Europe

The article focuses on the origins of Eurasian political thinking and describes the first confederative prototype of Eurasian political and legal integration, which have spread in the territories of Central and Eastern Europe. In the center of the narrative is the history of the European steppe and forest-steppe borderland of the V century. This topic is considered by the author as a specific scientific problem of political anthropology. According to the author's opinion, political anthropology is a political science discipline exploring the ideological and psychological aspects of the genetic evolution of traditional forms of political structure and consciousness in the historical process. The period of Hun domination on the East European Plain is presented by the author as the time of active political and legal contacts between Rome and the barbarians. The article attaches great political importance to the provision of *lex foedus* to the Huns in 439. Using a large array of classical anthropological and historical literature, as well as a critical comparison of primary sources, the author offers his own definition of the Hunnic Union, considering it as a military-political confederation. The author's position departs from the "Eurasian imperial trend" in order to substantiate the model of cultural integration within the framework of more powerful political, economical and geographical concepts – "Land Civilization" (Rome) and "Nomadic Barbarianism" (Huns).

Key words: Huns, Hunnic Tribal Confederation, Foederati, Lex Foedus, Eastern Roman Empire (Byzantium), Western Roman Empire, Political Anthropology, Political Tradition.

---

⁷⁹ Фромм Эрих. Догмат о Христе и другие эссе по религии, психологии и культуре. // Фромм Э. Вы будете как боги: сборник; пер. с англ. М.: АСТ, 2013. С. 25-26.

кандидат политических наук Виктор Мельник (Киев, Украина)

Гуннский союз: историко-юридическое исследование о принципах международной правосубъектности и этнокультурной комплиментарности в V веке

В статье исследуется первый конфедеративный прототип евразийской политико-правовой интеграции, развивавшийся на территориях Центрально-Восточной Европы. В центре внимания находится юридическая история европейского степного и лесостепного пространства V в., рассмотренная автором в качестве специфической проблемы политической антропологии. При этом, политическая антропология понимается как направление, что исследует идейные и идеологические особенности развития традиционных форм политического устройства в историческом процессе. Период владычества гуннов на Восточноевропейской равнине представлен автором как время активных политических и юридических контактов между Римом и варварами. Особое внимание уделено международно-правовому значению предоставления официальной Равенной *lex foedus* гуннам под руководством Атиллы в 439 г. Используя большой массив классической антропологической и исторической литературы, а также критическое сравнение первоисточников, автор предлагает собственную дефиницию Гуннского союза, считая его военно-политической конфедерацией. В то же время, авторская позиция заключается в отходе от «евразийского имперского тренда», с целью обоснования модели культурной интеграции в рамках более мощных экономико-географических систем – «Земледелие-Цивилизация» (Рим) и «Скотоводство-Варварство» (Гунны).

Ключевые слова: гунны, Гуннский союз, федераты, право *foedus*, Восточная Римская империя (Византия), Западная Римская империя, политическая антропология, политические традиции.

кандидат політичних наук Віктор Мельник (Київ, Україна)

Гунський союз: історико-юридичне дослідження принципів міжнародної правосуб'єктності і етнокультурної компліментарності в V столітті

У статті досліджується перший конфедеративний прототип євразійської політико-правової інтеграції, що розвивався на територіях Центрально-Східної Європи. В центрі уваги знаходиться юридична історія європейського степового і лісостепового простору V ст., що розглядається автором в якості специфічної проблеми політичної антропології. При цьому, політична антропология

розуміється як напрям, що досліджує ідейні та ідеологічні особливості розвитку традиційних форм політичного устрою в історичному процесі. Період панування гунів на Східноєвропейській рівнині представлений автором як час активних політичних і юридичних контактів між Римом і варварами. Особливу увагу приділено міжнародно-правовому значенню надання офіційною Равенною *lex foedus* гунам під керівництвом Аттіли в 439 р. Використовуючи великий масив класичної антропологічної та історичної літератури, а також критичне порівняння першоджерел, автор пропонує власну дефініцію Гунського союзу, вважаючи його військово-політичною конфедерацією. У той же час, авторська позиція полягає у відході від «євразійського імперського тренда», з метою обґрунтування моделі культурної інтеграції в рамках більш потужних економіко-географічних систем – «Землеробство-Цивілізація» (Рим) і «Скотарство-Варварство» (Гуни).

Ключові слова: гуни, Гунський союз, федерати, право *foedus*, Східна Римська імперія (Візантія), Західна Римська імперія, політична антропологія, політичні традиції.

* **Мельник Виктор Мирославович** – кандидат политических наук, лауреат премии *Ars Translationis* им. Н. Лукаша, ассистент кафедры политологии философского факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, преподаватель кафедры философии и общественных наук Винницкого национального медицинского университета им. Н. И. Пирогова, главный редактор научного журнала «Анналы юридической истории».

E-mail: melnyk1996ethnology@gmail.com.

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.4.69>

УДК [323.2:34] (477) «16-17»

КОЗАЦЬКЕ ПРАВО ГЕТЬМАНЩИНИ ЯК ОСОБЛИВИЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН¹

ВОЛОДИМИР МАКАРЧУК (Львів, Україна) *

ІВАН ТЕРЛЮК (Львів, Україна) *

Постановка проблеми. Навчальна дисципліна «Історія держави і права України» є загальнообов'язковою для вивчення у закладах вищої освіти держави. Навіть побіжний перегляд сторінок будь-якого підручника чи посібника говорить про те, що під «Україною» тут розуміється її географічна територія, а під «правом України» – ті правові норми, які діяли на цій території у тому чи іншому часовому проміжку. У цьому розумінні «правом України» виступає й право античних міст-колоній, і «Свод законів Российской империи» і навіть розпорядження німецьких окупаційних властей у 1941-1944 рр. чи «правотворчість» сепаратистських утворень Л/ДНР. Зрозуміло, що в силу переривання або відсутності власної української державності більшість діючих на території України правових норм історично нав'язувалися державами-завойовниками, відтак мало відповідали менталітету місцевого українського населення, його уявленням про «право» і «справедливість». Тобто ситуація тут нагадує відоме російське прислів'я «Без меня меня женили».

Натомість у загальному пулі «права України», як його невід'ємна складова виділяється й власне «українське право», тобто створене українською політичною елітою з врахуванням українського менталітету. Безпосередніми творцями норм «українського права» могли виступати й етнічні не-українці, як-от представник онімеченого чеського роду Пилип Орлик чи етнічний єврей Володимир Зеленський, за чийм підписом, відповідно до результатів всенародного волевиявлення 2019 р., наразі видаються Укази Президента

---

¹ Стаття надійшла до редакції 24 грудня 2019 р. У подальшому окремі положення, висловлені нижче, використовувались авторами в інших наукових публікаціях. Зважаючи на актуальність сформульованих тез і необхідність актуалізації козацького права саме як *особливого політико-правового явища*, головний редактор прийняв рішення підписати до друку цей першопочатковий варіант статті. – НРР.

України. Відтак головними кваліфікаційними ознаками «українського права» вважаємо його *самостійність* (що не виключає адаптованих запозичень з правової спадщини розвинутих народів) та *відповідність правовим ідеалам та уявленням* більшої частини місцевого українського населення як політичної нації. Третьою ознакою українського права пропонуємо вважати його *прив'язаність до території* України. У цьому розумінні «Руська правда» не може формально вважатися «українським правом», а виступає правом Київської Русі, чий географічні межі охоплювали сучасні російські, білоруські, польські та ін. (для прикладу, Юр'єв – Тарту) території.

Мета дослідження. Охарактеризувати процес зародження власне українського права, його первісну (споконвічну) відмінність від права сусідніх держав – польського, московського, османського тощо.

Стан дослідження. З-поміж ґрунтовної історіографії української козащини, де переважають праці переважно «чистих» істориків (В. Брехуненко, В. Горобець, О. Гуржій, Ю. Мицик, В. Смолій, В. Степанков, Г. Стороженко, В. Шевчук, Т. Чухліб, В. Щербак та ін.), рідше істориків права (І. Бойко, І. Грозовський, А. Козаченко, О. Кресін, І. Паньонко, І. Усенко та ін.), досліджень з проблем козацького права загалом порівняно небагато. Серед праць, присвячених козацькому праву Гетьманщини, передовсім, виділяються розвідки з проблем вивчення окремих його галузей (напр., І. Бойко) та кодифікаційного процесу (напр., А. Яковлів чи В. Кульчицький). Чи не «найсвіжіша» публікація з проблем козацького права Гетьманщини присвячена питанням формування правової системи Гетьманщини з позицій не лише позитивізму, а й «*jus naturale*», тобто права природного². Утім, на наш погляд, в означеній проблематиці ще залишається чималий інтелектуальний ресурс.

Виклад основного матеріалу. Зазвичай у науковій та навколо-науковій літературі, під поняттям «козацьке право» розуміють систему звичаєво-правових норм, що сформувалися на Запорозькій Січі³, а згодом набули ознак

---

² Шевчук Л., Шевчук Т. Основоположні засади та чинники формування національної правової системи Української козацької держави – Гетьманщини. *Право України*. 2020. № 1. С. 140-158.

³ Грозовський І. Козацьке право. *Право України*. 1997. № 6. С. 76–80 та Кульчицький В. Козацьке право. *Довідник з історії України (А-Я)* / за ред. І. Підкови, Р. Шуста. К.: Генеза, 2001. С. 324–325.

«історичного типу українського звичаєвого права»⁴, й навіть стали чинником самоідентифікації українців (точніше, протоукраїнців, «руського» населення України – *Авт.*) XVII-XVIII століття⁵, що ліг в основу регулювання суспільних відносин у просторі «Козацької держави».

Остання, з нашого погляду, – цивілізаційне явище історії українського народу, масштабна наукова категорія, у широкому значенні – грандіозний шар історичної пам'яті народу, важливий період еволюції української держави як на ідеологічному, так і на інституційному рівні. У найширшому розумінні «Козацька держава» (і, відповідно, її, спершу неписане, а згодом і писане право – *Авт.*) охоплює усі козацькі утворення, що почергово чи паралельно існували на території сучасної України XVI – останньої чверті XVIII ст.: Запорозьку Січ, реєстрові козацькі полки Речі Посполитої, Гетьманщину (від становлення середини XVII ст. і до знищення у 80-ті рр. XVIII ст.), Слобідські козацькі полки, Задунайську Січ. Усіх їх об'єднували спільні принципи та своєрідна система цінностей в облаштуванні суспільного життя, що засновувалися на ідеях свободи, справедливості, рівноправності та громадського інтересу.

Побіжно відмітимо й те майже ігнороване сучасними дослідниками питання, ту обставину, що козацька верства засадничо формувалася як інтернаціональна, а шлях на Січ був відкритий не тільки для місцевих українців (за тодішньою термінологією – «руських людей»), але й «поляків, литовців, білорусів, великоросів, донців, болгар, волохів, чорногорців, турків, татар, євреїв, калмиків, німців, французів, італійців, іспанців, англійців»⁶. Тож козацький менталітет формувався не тільки на вузьконаціональній основі, скільки на визнанні суспільної цінності свободи, економічної самостійності і власної гідності як невід'ємної ознаки козака, вільної людини, яка володіє зброєю і готова відстоювати свої права навіть ціною власного життя.

Разом з тим «козацьке право» розглядалося як право-привілей – за аналогією з шляхетським правом. Подібно до т. зв. околичної або ходачкової шляхти, козак був особисто вільним дрібним власником і виробником, який стояв осторонь феодално-кріпосницької системи. Проте, на відміну від шляхетської верстви, козак був принципово ворожий феодално-кріпосницькій системі, а відтак виступав соціальним ідеалом для переважної

---

⁴ Бедрій М. М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI – 40 рр. XIX ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Випуск 61. С. 78–86.

⁵ Кушинська Л.А. Козацьке звичаєве право як чинник самоідентифікації українців XVII - XVIII століття. *Економіка і право*. 2015. Випуск 28. С. 104-111.

⁶ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Том I. – Львів: Світ, 1990. С. 115.

маси поневоленого населення України. Підтвердженням впливу козаків став стихійний процес покозачення населення, що інтенсивно розгортався зокрема протягом XVII ст., й полягав у самовільному набутті козацьких прав представниками селян, міщан, шляхти – вихідців з усіх тих соціальних груп, хто поділяв «*козацьку філософію*».

Останні сплески самовільного покозачення фіксуємо під час війни Росії з Наполеоном (1812 р.) та у ході Визвольних Змагань 1917-1921 рр.

Загалом, у період Козаччини відбувалися процеси, які власне визначили особливості формування і розвитку новочасної Української Держави, паралельно – також українського націогенезу.

Постання Гетьманщини під офіційною назвою – Військо Запорозьке, стало апогеєм в розвитку Козацької держави й одним із найважливіших результатів Національної революції українського народу середини XVII ст. Революційний характер подій української історії, які розпочалися під керівництвом гетьмана Б. Хмельницького у 1648 р. (відомі ще як «Хмельниччина» – *Авт.*) й засвідчили становлення нової форми української державності, тривали до ліквідації восени 1676 р. козацьких державних інституцій гетьмана Петра Дорошенка у Правобережній Україні. Ця теза найпослідовніше обстоюється та найґрунтовніше аргументується у працях провідних вітчизняних учених-медієвістів В. Смолія та В. Степанкова⁷. Зусиллями згаданих дослідників сучасна вітчизняна історична наука дійшла висновку, що *події 1648-1676 рр.* становили ланки єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, її незалежність і територіальну цілісність а також боротьби проти феодалізації суспільства, за утвердження нової моделі соціально-економічних відносин та нової якості українського права як права національного.

Сучасні вітчизняні науковці (на відміну від польських та російських колег XVII ст. – поч. XXI ст.) для визначення подій 1648-1654 рр. звично послуговуються терміном «Революція», оскільки в роки національно-визвольної боротьби на території Війська Запорозького було здійснено кардинальні зміни в суспільному ладі, що передусім зумовлювалися змінами у формах феодального землеволодіння; у соціальній структурі українського

---

⁷ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К.: Наукова думка, 1993. 624 с.; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). К.: Альтернативи, 1999 352 с.; Смолій В., Степанков В. Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.). К.: Наукова думка, 2014. – 244 с.

суспільства, що насамперед значливо позначилися на правовому становищі окремих соціальних груп тодішніх українців. Було запроваджено вагомі переміни у судовому устрої, що полягали, зокрема, у ліквідації станових «статутових» судів, та у праві. Була ця Революція й «Національною», оскільки вказані зміни об'єктивно відповідали інтересам усіх соціальних прошарків українського народу, за винятком відносно вузької спольщеної верхівки.

Революційні за своїм характером зрушення у праві часів Хмельниччини, що мали за основу конститутивні перетвори в суспільному ладі, започаткували новий етап розвитку козацького права. Його головним змістом стала втрата колишньої корпоративності й набуття ознак загального українського, національного права. Цьому значною мірою сприяли процеси масового покаяння недавніх селян-кріпаків та мішаного у національному відношенні населення міст (за винятком єврейської меншини).

З нашого погляду, нова якість українського козацького права як права національного – на противагу колишньому корпоративному – виявлялася у низці таких ознак:

По-перше, перетворення звичаєвого козацького права Запорозької Січі разом зі звичаєвим (копним) правом окремих земель у суто національне, загальне право козацької Гетьманщини, а відтак – у козацьке право України, що означало те, що воно стає «юридичним підґрунтям для реалізації українським народом права на самовизначення шляхом розбудови власної державності»⁸ й невід'ємною складовою тогочасного українського державотворення. Проте важливіше інше. Сам факт того, що норми козацького, донедавна корпоративного, права відтоді стали поширюватися на усі верстви населення підконтрольної гетьманській адміністрації території, включаючи й представників національних меншин, насправді засвідчив постання нової реальності, цивілізаційний вибір практично усіх суспільних верств тодішніх мешканців звільнених від польського феодального гніту земель, а не лише козаків, на користь закріплення у їхньому житті основних засад «козацької філософії».

По-друге, саме у цей історичний період внесено вагомі зміни до корпусу джерел права та у розвиток правових інституцій. Зокрема, більшість джерел права, які функціонували в Україні в період її перебування у складі Речі Посполитої, на визволених землях було скасовано. Це, насамперед, стосувалося різних постанов королівської влади та сеймів, «Устави на волоки» (1557), «Ординації Війська Запорозького реєстрового» (1638) та інших актів, які

---

⁸ Бедрій М. М. Знач. праця. С. 82.

утверджували панування польської шляхти та магнатів, католицької церкви і польської влади.

Разом з тим, Національна революція українців середини XVII ст. формально не скасувала окремі нормативні акти права попереднього періоду: Литовський Статут 1588 року, збірники Магдебурзького права, «Саксонське зеркало», «Порядок прав...» Б. Гроїцького тощо. Деякий час у судовій практиці на них навіть не посилалися, не кажучи уже про безпосереднє (пряме) застосування. Це, з одного боку, дозволяє стверджувати, що у період Хмельниччини фактично не діяли найбільш принципові положення цих актів, де, зокрема, йшлося про прикріплення селян, перехід в інші стани і т. ін. А з іншого – дозволяє говорити про певну наступність правової традиції.

По-третє, зазначені процеси сприяли трансформації соціальної сутності права⁹. Себто, кардинально змінилася соціальна свідомість народних мас щодо таких важливих для правосвідомості етносу понять як «справедливість», «моральність», «добро», «зло» і т. ін. Це проявлялося у формуванні нових норм у праві. Вони, серед іншого, стосувалися таких важливих, часто дражливих, правових інституцій життєдіяльності суспільства як земельна власність й володіння, станова приналежність, козацьке самоврядування, обсяг «послушенства» (повинностей – Авт.) селян тощо. Нові норми права свідчили про домінування природно-правових поглядів на право, й загалом відповідали українському правовому менталітету, в основі якого – індивідуалізм¹⁰ й узагалі людиноцентричність, а також прото-лібертаріанські й навіть анархістські підходи. Тобто у правотворення закладалися засади, коли право пов'язували насамперед не з державою, а з людиною, суспільством, із тим, що його норми обумовлені природою людини, її суспільним буттям. Для своєї історичної епохи та географічного регіону (між шляхетською Річчю Посполитою, Московською автократичною монархією та такою ж автократичною Османською імперією, «васалом» якої виступало Кримське ханство) це було небувале, у певному сенсі навіть «неможливе» явище. У цьому сенсі варто погодитися з Л. Кушинською, яка стверджувала, що саме XVII-XVIII століття можна вважати часом усвідомлення українцями своїх чітких національних відмінностей, визначним чинником формування яких було козацьке звичаєве право¹¹.

---

⁹ Терлюк І. Я. Держава і право в Україні: Сторінки історії. Львів: Сполом, 2008. С. 81.

¹⁰ Павловська-Кравчук В. Український правовий менталітет: Особливості становлення і розвитку. Вісник академії правових наук України. 2012. № 2 (69). С. 277-286.

¹¹ Кушинська Л. А. Зазначена праця. С. 107.

По-четверте, виникли нові джерела права – законодавчі акти, що їх видавала гетьманська влада. Оскільки козацьке право надавало великого значення регулюванню владних відносин, то у період Національної революції зростала питома вага тієї його частини, що регулювала передусім полково-сотенну систему управління. Норми козацького права проникали у такі важливі сфери життя, як адміністративна, судова та кримінально-правова.

По-п'яте, характер будівництва української гетьманської держави в перебігу революції, як це не дивно, найбільше позначився на врегулюванні кримінально-правових відносин. Спрощувалася система злочинів і покарань. Із кола злочинів вилучалася низка діянь, що втратили актуальність за нових умов, як-то замах на королівську владу та магнатсько-шляхетський порядок управління, зумисні та не зумисні дії щодо католицької церкви та віри тощо. Натомість з'явилися нові склади злочинів: зрада повсталому народові (асоційованому з гетьманською адміністрацією), невиконання наказових вимог старшинської адміністрації, ненадання допомоги під час бою. Усі ці склади злочинних дій у новій правовій реальності зазвичай каралися смертю, що піддається поясненню умовами перманентної війни за незалежність.

Остання чверть XVII-го ст. і фактично все XVIII ст. вітчизняної історії пройшли у загальному руслі занепаду козацько-гетьманської держави. Ця тенденція найбільш зримо виявила себе насамперед у поступовій відмові українських владних інституцій (але – не народних мас! – *Авт.*) під тиском російського самодержавства від революційних завоювань часів «Хмельниччини» у соціальній та політичній сферах, а також зміною домінантів у застосуванні доморощеного та нав'язаного ззовні права.

Це знаходило свій вияв у такому:

По-перше, автономію правового життя України і своєрідність її правового укладу в період від початку Національної революції аж до кінця XVIII ст. передусім визначала обставина, що полягала у збереженні за населенням Гетьманщини права користуватися своїми «давніми», «старовинними» або традиційними юридичними нормами. Такий стан речей справді, погодимося з С. Ковальновою, був важливою запорукою, не тільки для литовсько-руського, але й для козацького суспільства, збереження «існування звичного порядку речей, суспільної стабільності та безпеки»¹². Підтвердженням цього було зокрема те, що формальне збереження в *Україні-Гетьманщині* «давніх прав і

---

¹² Ковальова С. Г. Принцип старовини у правосвідомості литовсько-руського суспільства (XIV –XVI ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2017. Вип. 45. Т.1. С. 14.

вольностей» або «попередніх прав» неодноразово – на нашу думку, вимушено – підтверджувалося центральною російською владою. Формула непорушності «малоросійських прав» стала загальним правилом гетьманських договірних статей другої половини XVII ст. – початку XVIII ст. Разом із цим, з цією – визнаємо – юридичною фікцією були вимушені погоджуватися навіть великодержавницькі московські сили. Навіть у визначено спрямованих на обмеження самоврядування в Україні указах Петра I згадуються про т. зв. «попередні права».

По-друге, за нових – московсько-автономістичних – історичних умов автономне право Гетьманщини використовувалося тепер для закріплення інтересів нового привілейованого стану тогочасного суспільства – козацтва і, передусім, його верхніх щаблів – козацької старшини. Остання домогалася створення на міцній правовій основі централізованої системи підпорядкування, поширення й закріплення за собою володіння земельною власністю та права на працю залежних селян.

Це робилося, зокрема, під виглядом нібито відновлення «давніх прав і вольностей». У цьому українську старшину підтримували й гетьмани, й російський царизм. У судовій практиці, в процесах останньої чверті XVII-XVIII ст. практики дедалі частіше стали посилатися на правові джерела польсько-литовської доби. Відтак Литовський Статут і збірники Магдебурзького права в більшості офіційних документів почали визначатися як обов'язкові.

Позаяк, численні дослідники (зокрема, О. Гуржій, Т. Чухліб) у розвитку права Гетьманщини вбачають колізію, що полягала саме у формулі «попередніх прав»¹³. Річ у тому, що представники різних станів і соціальних груп Гетьманщини при застосуванні формули «давніх», «стародавніх» прав, переслідуючи власні інтереси, далеко не однаково їх трактували. Так, українська шляхта і старшина під «колишніми правами» розуміли звичний порядок і правовий статус правлячої верхівки до 1648 року, що головню базувався на Литовському статуті та збірниках Магдебурзького права. Натомість селяни й рядові (не належні до козацької старшини – *Авт.*) козаки, навпаки, ототожнювали «давні права» з тими правовими нормами, котрі утвердилися у Запорозькій Січі, й відкидали кріпосницькі відносини між людьми.

---

¹³ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: Кордони, населення, право. К.: Основи, 1996. 222 с.; Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 304 с.

Висновки. Отже, козацьке право – цивілізаційне явище, невід’ємне від Козацької держави, суто український національний політико-правовий феномен, апогей еволюції якого припадає на часи існування Гетьманщини. Вирішальним впливом на правову систему Хмельниччини періоду становлення козацько-гетьманської держави слугував цивілізаційний вибір представників усіх суспільних верств тогочасного населення земель під гетьманською юрисдикцією на користь закріплення основних засад «козацької», фактично ж прото-лібертаріанської (термін «лібертаріанство з’явився багато пізніше, аж у XIX ст. – *Авт.*), філософії й, відповідно, зміну соціальної сутності права. У цьому відношенні, на нашу думку, населення Гетьманщини не стільки випередило свій історичний час (добуржуазних суспільних відносин), скільки інтуїтивно поєднало власне «хочу» з імперативним «маю», «повинен».

Dr. habil. Prof. Volodymyr Makarchuk (Lviv, Ukraine)

PhD in History Ivan Terlyuk (Lviv, Ukraine)

Cossack Law of the Hetmanate as a Special Political and Legal Phenomenon

Cossack law is investigated as a civilization phenomenon of Ukrainian history and a purely Ukrainian national political and legal phenomenon, inseparable from the Cossack state, the apogee of the evolution of which belongs to the times of the Hetmanate. It is emphasized that the origins of the process of origination of Ukrainian law itself, that is, the time when its original difference from the rights of neighbouring states – Polish, Moscow, Ottoman, etc. – was laid down, belongs to the period of the Hetmanate (in particular, its initial stage of Khmelnytsky War). The thesis is argued that the decisive influence on the formation of the Ukrainian legal system at that time was the civilizational choice of representatives of all social strata of the population of the lands under hetman jurisdiction in favour of consolidating the basic principles of the «Cossack philosophy» of a peculiar system of values in the arrangement, equity, equality and public interest. Arguments are presented indicating the beginning of a new quality of Ukrainian Cossack law – in contrast to the former corporate one, it is becoming a sign of Ukrainian national law because of a change in social nature. And this quality, in general, could not be undermined by the changes of the dominant in the application of the homegrown and externally imposed rights that fell to the decline of the Cossack-Hetman state, the last quarter of the 17-th and, in fact, all of the 18-th national history. It is concluded that one of the consequences of the Cossack influence on legal relations was the fact that the population of the Hetman region actually outstripped its historical time of bourgeois social relations.

Key words: Cossack law, Cossack state, Khmelnytskyi's period, Cossack's Hetmanate.

Доктор юридических наук Владимир Макарьчук (Львов, Украина)

Кандидат исторических наук Иван Терлюк (Львов, Украина)

Казацкое право Гетманщины как особенный политико-правовой феномен

Исследуется казацкое право, как цивилизационное явление украинской истории и сугубо украинский национальный политико-правовой феномен, неотделимый от Казацкой державы, апогей эволюции которой приходится на времена существования Гетманщины. Подчеркивается, что истоки процесса зарождения собственно украинского права, то есть время, когда было заложено его первоначальное (изначальное) отличие от права соседних государств – польского, московского, османского т. д. – приходится на период Гетманщины (в частности ее начального этапа – Хмельниччины). Обосновывается тезис о том, что решающее влияние на формирование тогдашней украинской правовой системы составил цивилизационный выбор представителей всех общественных слоев тогдашнего населения земель гетманской юрисдикции в пользу закрепления основных принципов «казацкой философии» – своеобразной системы ценностей в обустройстве общественной жизни, которая основывалась на идеях свободы, справедливости, равноправия и общественного интереса. Приводятся аргументы, свидетельствующие о начале нового качества украинского казацкого права – в противовес прежнему корпоративному через изменение социальной сущности – оно приобретает признаки украинского национального права. И это его качество в целом не смогли поколебать изменения доминантов в применении доморощенного и навязанного извне права, которые приходятся на упадок казацко-гетманского государства, последнюю четверть XVII-го века и фактически весь XVIII век отечественной истории. Делается вывод, что одним из последствий казацкого влияния на правовые отношения стало фактическое опережение населением Гетманщины своего исторического времени – добуржуазных общественных отношений.

Ключевые слова: казацкое право, казацкое государство, Хмельниччина, Гетманщина.

Доктор юридичних наук Володимир Макарчук (Львів, Україна)

Кандидат історичних наук Іван Терлюк (Львів, Україна)

Козацьке право Гетьманщини як особливий політико-правовий феномен

Досліджується козацьке право як цивілізаційне явище української історії й суто український національний політико-правовий феномен, невіддільний від Козацької держави, апогей еволюції якої припадає на часи існування Гетьманщини. Наголошується на тому, що витoki процесу зародження власне українського права, тобто час, коли було закладено його первісну (споконвічну) відмінність від права сусідніх держав – польського, московського, османського тощо – припадає на період Гетьманщини (зокрема її початкового етапу – Хмельниччини). Обґрунтовується теза про те, що вирішальним впливом на формування тогочасної української правової системи слугував цивілізаційний вибір представників усіх суспільних верств тогочасного населення земель під гетьманською юрисдикцією на користь закріплення основних засад «козацької філософії» – своєрідної системи цінностей в облаштуванні суспільного життя, що засновувалася на ідеях свободи, справедливості, рівноправності та громадського інтересу. Наводяться аргументи, що свідчать про започаткування нової якості українського козацького права – на противагу колишньому корпоративному через зміну соціальної сутності – воно набуває ознак українського національного права. І ця його якість загалом не змогли похитнути зміни домінантів у застосуванні доморощеного та нав'язаного ззовні права, що припадають на занепад козацько-гетьманської держави – останню чверть XVII-го ст. та фактично усе XVIII ст. вітчизняної історії. Робиться висновок, що одним з наслідків козацького впливу на правові відносини було фактичне випередження населенням Гетьманщини свого історичного часу – добуржуазних суспільних відносин.

Ключові слова: козацьке право, козацька держава, Хмельниччина, Гетьманщина.

* **Макарчук Володимир Степанович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії та філософії права Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

* **Терлюк Іван Ярославович** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави та права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».

E-mail: mvs6043@ukr.net.

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.4.80>

УДК 347.23(332.2):347.233:347.233.5

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ПРАВА НА СТАНОВЛЕНИЕ СОВРЕМЕННОГО ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ И СБЕРЕЖЕНИЙ

ЮЛИЯ ГАВРИЛЬЧЕНКО (Минск, Республика Беларусь) *

Развитие сберегательной традиции в советский период обуславливался, в первую очередь, *марксистско-ленинским подходом к собственности* и проходил в достаточно сложных условиях. У классиков марксизма-ленинизма можно найти следующее высказывание по поводу сбережений: «...расширение воспроизводства выступает как превращение прибыли в капитал и как сбережения капиталиста, который, вместо того, чтобы проесть полученный даром прибавочный продукт, делает его снова средством эксплуатации труда»¹. В.И. Ленин на этот счет высказывается еще более категорично: «Частная собственность – это грабеж, и государство, основанное на частной собственности, есть государство хищников»².

Начало советского периода отмечается уничтожением дореволюционного сберегательного дела. В соответствии с Декретом ВЦИК от 14 (27) декабря 1917 г. «О национализации банков»³ банковская деятельность объявляется государственной монополией. Основным направлением в экономическом развитии предполагается курс на полное устранение денег из хозяйственного оборота, натурализация, продразверстка и непосредственное распределение продовольствия и промтоваров.

Учитывая значение сберегательных касс, они формально сохраняются (в отличие от коммерческих банков). Однако при решении вопроса о

---

¹ Маркс, К., Энгельс, Ф. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс, 2-е изд. – М. : Политиздат, 1964. – Т. 26. – Ч. 3. – С. 283.

² Ленин, В.И. Полное собрание сочинений. 5-е изд. / В.И. Ленин : в 55 т. – М. : Изд-во полит. лит., 1981. – Т. 41. – С. 352.

³ О национализации банков : Декрет ВЦИК от 14 (27) декабря 1917 г. // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических республик [Электронный ресурс] / Режим доступа : <http://www.libussr.ru>. – Дата доступа : 25.02.2019.

дальнейшей судьбе привлеченных в сберкассы вкладов формулируется так называемый «классовый принцип». Хранящиеся в сберкассах средства, приобретенные «нетрудовым путем», подлежат конфискации. Критерии определения «нетрудового» характера отсутствуют, тайна сбережений фактически отменяется.

В соответствии с декретом СНК РСФСР об аннулировании государственных займов (декабрь 1917 г.) и после запрета выдавать суммы, внесенные до 1 января 1918 г., сберегательные кассы фактически прекращают операции. В период «военного коммунизма» они сливаются с Народным банком РСФСР (1919 г.), затем вновь восстанавливаются в качестве самостоятельных учреждений в связи с проведением денежной реформы (1923 г.). Поскольку обесцененные дореволюционные сбережения не компенсируются и никаких гарантий государство не предоставляет, можно сказать, что *сберегательное дело в течение первых послереволюционных лет оказалось уничтоженным*.

Тем не менее, советское государство остро нуждается в ресурсах. В 20-е гг. XX в. начинается восстановление финансово-кредитной системы, в связи с чем предпринимается ряд организационно-правовых мер. Издаются важные акты в области сбережений: Постановление СНК РСФСР от 26 декабря 1922 г. «Об учреждении государственных сберегательных касс» и Положение Совнаркома от 27 декабря 1922 г. «О государственных трудовых сберегательных кассах».

В 1923 г. в структуре союзного наркомата финансов создается Главное Управление государственных трудовых сберегательных касс, призванное восстановить сберегательное дело на новых началах. В этот период социальная и другие функции сбережений уходят на второй план, первостепенное значение уделяется их инвестиционной роли в народном хозяйстве. Предполагается, что трудовые сберкассы должны аккумулировать свободные средства населения и использовать их для решения широкомасштабных хозяйственных задач.

Впоследствии принимается ряд актов, реформирующих деятельность сберегательных касс. В частности, Положением Совнаркома СССР от 27 ноября 1925 г. «О государственных трудовых сберегательных кассах СССР»⁴ закрепляется монопольное положение государства в сберегательном деле,

---

⁴ Положение о государственных трудовых сберегательных кассах Союза Советских Социалистических Республик, утв. ЦИК СССР, СНК СССР, 27 нояб. 1925 г. // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических республик [Электронный ресурс] / Режим доступа : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_2751.htm. – Дата доступа : 25.02.2019.

конкретизируются услуги и льготы, предоставлявшиеся вкладчикам. В Положении о *гострудсберкассах*, утвержденном в 1929 г.⁵, государственные трудовые сберкассы становятся единым кредитным учреждением страны, управление которым сосредоточивается в руках союзного Наркомфина.

В годы *Великой Отечественной войны* большое значение приобретают вкладные операции полевых учреждений Госбанка, работникам которых поручено провести разъяснительную работу среди офицеров Советской Армии. Сберегательные кассы способствуют мобилизации денежных средств населения для финансирования военных расходов, принимают активное участие в размещении предназначенных для этого госзаймов, а также в распространении билетов денежно-вещевых лотерей.

Благодаря патриотическому подъему, объем вкладов в сберкассах в военный период даже вырастает. Многие граждане размещают свои средства во вклады с расчетом сохранить их. Этому не мешают ни тяжелая экономическая и политическая ситуация, ни ограничения для выдачи сбережений, которые вводятся уже на второй день войны и действуют до января 1944 г.

В период войны сеть сберкасс сокращается примерно вдвое. Однако ее восстановление происходит уже к 1952 г. Вскоре после войны, в конце 1947 г., отменяются карточки и проводится денежная реформа, которая носит по сути конфискационный характер, но для вкладчиков сберкасс предусматриваются определенные льготы. Ведется активная пропаганда вкладных операций.

В послевоенное время, в соответствии с Уставом Государственных трудовых сберегательных касс, утвержденным постановлением Совета Министров СССР от 20 ноября 1948 г.⁶, сберкассы становятся неотъемлемой частью государственного аппарата. Вкладчикам предоставляются определенные гарантии права личной собственности.

К концу 50-х гг. XX в. происходит постепенный переход от преимущественно принудительных (фактически обязательные госзаймы,

---

⁵ Положение о государственных трудовых сберегательных кассах Союза Советских Социалистических Республик, утв. постановлением ЦИК СССР, СНК СССР, 20 февр. 1929 г. // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических республик [Электронный ресурс] / Режим доступа : <http://www.libussr.ru>. – Дата доступа : 25.02.2019.

⁶ Устав государственных трудовых сберкасс СССР, утв. пост. Совмина СССР, 20 нояб. 1948, № 4339 // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических республик [Электронный ресурс] / Режим доступа : <http://www.libussr.ru>. – Дата доступа : 25.02.2019.

которые можно отнести к сбережениям лишь условно) к добровольным сбережениям. В результате повышения уровня жизни населения и создания элементарных предпосылок к образованию сбережений, с 60-х гг. XX в. формирование традиций сбережения проходит достаточно быстрыми темпами (на фоне низкого уровня исходной базы).

В Гражданском кодексе УССР 1963 г. и аналогичном Гражданском кодексе БССР 1964 г. уже содержится ряд норм, регулирующих договор банковского вклада, гарантируются тайна вкладов, сохранность вкладов, право вкладчика на доход. С 1965 по 1983 гг. сумма вкладов в СССР вырастает с 18.7 до 186.8 млрд руб.⁷. К началу 80-х гг. XX в. сберегательные кассы подразделяются на несколько типов: центральные кассы, кассы первого и второго разряда, агентства сберегательных касс.

В исследуемый период определяется тенденция расширения универсальности сберкасс. Последний Устав сберегательных касс, утвержденный Советом Министров СССР в 1977 г., устанавливает, что государственные трудовые сберегательные кассы принимают вклады, осуществляют безналичные расчеты, прием платежей, размещают государственные внутренние займы СССР, производят продажу и покупку облигаций, принимают участие в проведении лотерей и выплате выигрышей, выдают именные аккредитивы и т.д. Сберкасы все больше сближаются по сути с банками, что в конечном итоге приводит к преобразованию системы государственных трудовых сберегательных касс в Сбербанк СССР (1988 г.). Переподчинение сберкасс Госбанку СССР происходит еще в 1963 г.

Кроме сбережений в сберкассах, доминирующих в советский период, гражданам доступны также приобретение ценных бумаг СССР и вклады в организации госстрахования по договорным (накопительным) видам личного страхования. В советский период такой вид сбережений, как страхование жизни к совершеннолетию или к бракосочетанию получает большое распространение. Как правило, он предусматривает вложение 1 тыс. руб. под 3 % годовых. К началу 80-х гг. XX в. до 80 % потенциального контингента по страхованию жизни к совершеннолетию имели соответствующий полис⁸.

---

⁷ Коломин, Е.В., Бабашкин, Л.Е., Захаров, В.С. Финансы и кредит СССР / Е.В. Коломин, Л.Е. Бабашкин, В.С. Захаров. – М. : Финансы и статистика, 1984. – С. 151.

⁸ Веремеев, В.В. Система гарантий сохранения сбережений населения в полисах страхования жизни : дис. ... канд. экон. наук : 08.00.10 / В.В. Веремеев. – М. : Рос. эконом. акад. им. Г.В. Плеханова, 2008. – С. 25.

Таким образом, можно отчасти согласиться с Н. П. Шерстневой, которая отмечает, что «в целом в послереволюционный период развитие сберегательного дела приобрело статус государственного приоритета»⁹. В это время ведется активная пропаганда организованных сбережений, которая имеет ощутимые результаты. В ряде случаев заимствования у населения приобретают негласную обязательность (приобретение облигаций госзаймов руководящими работниками). В ранний послевоенный период пропаганда вкладных операций достигает такого уровня, что «человек, не подписавшийся на заем, подвергался общественному осуждению за корыстные интересы и нежелание помочь молодому государству»¹⁰.

Вместе с тем, применительно к данному времени нельзя говорить о полноценном развитии сберегательного дела и, особенно, *сберегательной культуры*, поскольку в регулировании приоритетными остаются публичные интересы. Например, в Конституциях БССР и УССР 1937 г.¹¹ (ст. 5) и 1978 г. (ст. 10)¹² говорится о таких формах социалистической собственности как государственная (общенародная) и кооперативно-колхозная (*de facto* этот сектор также является элементом государственной экономики). Объявляется право

---

⁹ Шерстнева, Н.П. История сберегательного дела в России в XVIII – XX веках и роль частных вкладов в формировании пассивной базы банков : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.01 / Н.П. Шерстнева. – СПб. : Санкт-Петербургск. гос.ун-т экон. и финансов, 2005. – С. 19.

¹⁰ Шерстнева, Н.П. История сберегательного дела в России в XVIII – XX веках и роль частных вкладов в формировании пассивной базы банков : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.01 / Н.П. Шерстнева. – СПб. : Санкт-Петербургск. гос.ун-т экон. и финансов, 2005. – С. 19.

¹¹ Конституция (Основной закон) БССР от 19 февраля 1937 г. // Национальный правовой интернет-портал Беларуси [Электронный ресурс]. – 2019. – Режим доступа : http://old.pravo.by/lawhistory/konst_1937.htm. – Дата доступа : 22.02.2019; Конституция (Основной закон) УССР от 30 января 1937 г. // Українська Радянська Соціалістична Республіка [Электронный ресурс]. – 2019. Режим доступа : <http://yccp.pф/konstitutsiya-ussr/5-konstitutsiya-ukrainskoj-ssr-1937-goda.html>. – Дата доступа : 22.02.2019.

¹² Конституция (Основной закон) БССР от 14 апреля 1978 г. // Национальный правовой интернет-портал Беларуси [Электронный ресурс]. – 2019. – Режим доступа : <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=2081>. – Дата доступа : 22.02.2019; Конституция (Основной закон) БССР от 20 апреля 1978 г. // Українська Радянська Соціалістична Республіка [Электронный ресурс]. – 2019. Режим доступа : <http://yccp.pф/konstitutsiya-ussr/7-konstitutsiya-ukrainskoj-ssr-1978-goda.html>. – Дата доступа : 22.02.2019.

личной собственности граждан на их трудовые доходы и сбережения, на жилой дом и подсобное домашнее хозяйство, на предметы домашнего хозяйства и обихода, на предметы личного потребления и удобства (ст. 10 Конституции 1937 г. и ст. 13 Конституции 1978 г.). Отдельно отмечается, что имущество, находящееся в личной собственности или в пользовании граждан, не должно служить для извлечения нетрудовых доходов, поскольку источником роста общественного богатства благосостояния народа и каждого советского человека является только свободный от эксплуатации труд советских людей (ст. 13–14 Конституции 1978 г.).

Подавление частно-правового начала и сдерживание сберегательной традиции проявляются (кроме ограничения частной собственности и ее правового непризнания) в искусственном установлении низкого уровня текущего дохода, изъятии значительной части дохода в виде налогов и отчислений, отсутствии широкого выбора форм вложения сбережений и др. Социализм как государственный строй, при котором нет богатых, не предусматривает уважения к сбережениям и стимулирования их наращивания. Социалистическая мораль исходит из того, что сбережения – результат проявления «далеко не лучших качеств человека: расчетливости, склонности к денежному накопительству»¹³.

Таким образом, в советское время в области сбережений складывается противоречивая ситуация. С одной стороны, наблюдается активный рост организованных сбережений, постоянное увеличение суммы и количества вкладов в сберкассах, расширение сети сберкасс. В условиях политики общего отрицательного отношения к сбережениям, направленной на уменьшение у населения возможности сберегать, важным приоритетом становится вовлечение в государственную кредитно-финансовую систему любых свободных денежных средств. *К началу 90-х гг. XX в. пассивы Сберегательного банка более чем на 90 % формировались за счет денежных сбережений населения.*

С другой стороны, специалисты отмечают, что существенную часть сбережений составляют вклады до востребования, не носящие сберегательного характера¹⁴. При этом общий объем сбережений все равно остается не очень высоким: в начале 80-х гг. XX в. сумма вкладов в Сбербанке немногим

---

¹³ Зайцев, А. Личные сбережения трудящихся при развитии социализме / А. Зайцев // Вопросы экономики. – 1980. – № 3. – С. 54–61. С. 54.

¹⁴ Логунов, В.В. Эволюция сберегательного поведения россиян в условиях становления рыночной экономики : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.03 / В.В. Логунов. – М. : Финансовая академия при Правительстве РФ, 2003. – С. 89.

превышает сумму доходов за пять месяцев. Для сравнения, домашние хозяйства США в 1998 г. обладают 5-летним запасом средств относительно текущего потребления населением товаров и услуг.

В силу экономической ситуации сбережения нередко представляют собой вынужденные резервы, вызванные дефицитом в сфере потребительских товаров. Несбалансированность на потребительском рынке впервые проявляется в 1966 г., после того, как в результате экономической реформы заработная плата обретает «стимулирующую функцию». Рост зарплаты начинает значительно опережать рост производительности труда. Дисбаланс потребительского рынка нарастает и в 1988 г. неудовлетворительный спрос на товары и услуги составляет уже 70 млрд руб. или 20 % объема годового розничного товарооборота. В то же время, к концу 1988 г. накапливается почти на 1 млрд руб. неходовых товаров, не отвечающих спросу населения¹⁵.

Переломным моментом в развитии советского общества и государства становится «перестройка» (80-е гг. XX в.). Кризис «реального социализма», очевидная неэффективность социалистической экономики и ухудшение общего положения на фоне снижения цен на нефть, являющейся источником валютных поступлений, порождают острую необходимость экономических и политических реформ.

В процессе «перестройки» возникает качественно новое направление развития в банковской сфере – появляются *первые негосударственные коммерческие и кооперативные банки*. Особо важное влияние на это оказывает принятие 27 июля 1987 г. постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР «О совершенствовании системы банков в стране и усилении их воздействия на повышение эффективности экономики»¹⁶, 26 мая 1988 г. – Закона «О кооперации в СССР»¹⁷, 1 сентября 1988 г. – постановления Совета Министров СССР «Об

---

¹⁵ Станишевская, Н.М. Денежные доходы населения как фактор товарно-денежной сбалансированности / Н.М. Станишевская // Управление социальным развитием региона / [М.В. Никитенко, О.В. Сивограков, А.Б. Гаврилов и др.] ; Науч. ред. М.В. Никитенко; АН БССР, Ин-т экономики. – Минск : Навука і тэхніка, 1990. – С. 45-50.

¹⁶ О совершенствовании системы банков в стране и усилении их воздействия на повышение эффективности экономики: постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР, 27 июля 1987 г., № 821 // Консультант Плюс : Версия Проф. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – М., 2019.

¹⁷ О кооперации в СССР: Закон СССР, 28 мая 1988 г., № 8998-ХІ // Консультант Плюс : Версия Проф. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – М., 2019.

утверждении устава Государственного банка СССР»¹⁸, 31 марта 1989 г. – постановления Совета Министров СССР № 280 «О переводе государственных специализированных банков СССР на полный хозяйственный расчет и самофинансирование»¹⁹.

Верховным Советом СССР 11 декабря 1990 г. принимаются законы «О Государственном банке СССР»²⁰ и «О банках и банковской деятельности»²¹, которые устанавливают двухуровневую банковскую систему в виде Центрального банка (Госбанка), Сберегательного банка и коммерческих банков. Коммерческие банки получают самостоятельность в проведении кредитной политики, в привлечении вкладов, при определении процентных ставок. Также они обретают право осуществлять валютные операции на основе лицензии Центрального банка. *Госбанк получает новые полномочия – он начинает контролировать деятельность коммерческих банков путем установления нормативных требований.*

Новая политическая элита от «ускорения социально-экономического развития страны» переходит к провозглашению гласности, узаконению частного предпринимательства, признанию частной собственности основой гражданского общества. Названные преобразования создают правовые предпосылки для развития сбережений и повышения инвестиционной роли последних.

В самом начале реформирования уровень сбережений советских граждан возрастает. Хотя увеличивается и роль сбережений в форме наличных денег, склонность к организованным сбережениям, прежде всего в виде банковских вкладов, по-прежнему остается высокой. К 1991 г. у многих людей на сберегательных книжках находятся значительные суммы денег. Часть

---

¹⁸ Об утверждении устава Государственного банка СССР: постановление Совета Министров СССР, 1 сент. 1988 г., № 1061 // Консультант Плюс : Версия Проф. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – М., 2019.

¹⁹ О переводе государственных специализированных банков СССР на полный хозяйственный расчет и самофинансирование : постановление Совета Министров СССР, 31 авг. 1989 г., № 280 // Консультант Плюс : Версия Проф. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – М., 2019.

²⁰ О Государственном банке СССР : Закон СССР, 11 дек. 1990 г., № 1828-1 // Консультант Плюс : Версия Проф. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – М., 2019.

²¹ О банках и банковской деятельности : Закон СССР, 11 дек. 1990 г., № 1829-1 // Консультант Плюс : Версия Проф. Технология 3000 [Электронный ресурс] / ООО «ЮрСпектр». – М., 2019.

вкладчиков выражает надежду, что по мере рыночных преобразований сможет начать свое собственное дело в сфере малого и среднего бизнеса. Однако последующие события вносят существенные коррективы в эти планы.

Начало современному этапу развития сбережений в Украине, Беларуси и Российской Федерации положил распад СССР и появление независимых постсоветских государств. При этом, в первые годы суверенности на фоне политических преобразований ситуация в народном хозяйстве резко ухудшилась. Нашим новым государствам пришлось столкнуться с глубоким экономическим кризисом, сложной политической ситуацией, возрастающими социальными проблемами.

Инфляция привела к обесценению организованных сбережений населения по различным данным в 3000–5000 раз. Это усугубило тяжелое положение. После распада СССР вклады населения в учреждениях Сберегательного банка были оформлены каждой страной как внутренний государственный долг. Начиная с 1991 г. неоднократно предпринимались попытки компенсации потерь от обесценения вкладов. Проведенный автором анализ нормативных правовых актов и практики их применения в данной сфере²² свидетельствует, что Беларусь и Украина вошли в число государств, в которых проблема компенсации советских вкладов достойного решения так и не получила. В результате доверие населения к государственным финансовым институтам сильно пошатнулось.

Аналогичная ситуация произошла в сфере страхования жизни. В результате невыполнения обязательств по договорам, заключенным Госстрахом СССР, и отсутствия компенсаций по ним система накопительного страхования утратила доверие граждан и была по сути разрушена. Попытки восстановления популярности накопительного страхования проводились неоднократно, но былого успеха не получили.

Обесценение вкладов почти полностью уничтожило самое ценное приобретение советского периода в сберегательной сфере – привычку граждан хранить сбережения в организованной форме. Со временем вопрос о компенсации советских вкладов несколько сгладился, однако его нерешенность оказала серьезное негативное влияние на формирование *сберегательной культуры*. В результате весь постсоветский период, и особенно его первое десятилетие, характеризуется ростом доли неорганизованных сбережений.

---

²² Гаврильченко, Ю.П. Теоретические основания и правовой механизм регулирования сбережений населения / Ю.П. Гаврильченко. – Минск : Медисонт, 2015. – 288 с.

С развитием рыночных отношений проявилась еще одна отрицательная тенденция: возникли общие условия для снижения ценности сбережений как таковых. *Расслоение общества, появление класса «богатых» на фоне общего обеднения населения создали новый эталон человека как личности предприимчивой, успешной и состоятельной.* Данный идеал сформировался в качестве образа, которому нужно соответствовать прямо сейчас (искажение западной модели успеха как результата деловых качеств и вложенных, как правило, многолетних усилий).

Таким образом, в современный период, на фоне свершившегося закрепления права частной собственности намечается общий уход от сберегательной культуры к культу потребления. Молодое поколение, открыв для себя возможности потребления, перестает видеть смысл в кропотливом накоплении. В быстро меняющихся условиях предполагается, что успех должен быть стремительным. При этом низкий уровень экономической и финансовой грамотности не позволяет сформировать адекватную модель поведения, провоцирует участие в высокорискованных финансовых операциях.

В связи с расширением рынка финансовых услуг активно развивается право частных финансов (в наибольшей степени в виде *банковского права*). При этом инвестиционная значимость сбережений в современных условиях становится едва ли не определяющей в контексте государственного регулирования сберегательного процесса. Поэтому правовое воздействие, по-прежнему формируемое отношением к частной собственности, выходит за пределы частно-правового. *В рамках отдельного исследования мы доказываем, что в настоящее время гражданское право не может полноценно регулировать банковские и частнофинансовые правоотношения, т.к. последние не в полной мере соответствуют принципу юридического равенства сторон*²³.

В современный период, когда социальная значимость сбережений презюмируется вследствие полноценного исполнения ими инвестиционной роли, а кредитно-финансовая система активно развивается, происходит постепенное становление самостоятельного сберегательного права, которое со временем сможет стать полноценной отраслью, объединяющей совокупность правовых норм, регулирующих сберегательные отношения на основании сочетания методов юридического равенства и властного подчинения. Низкая обеспеченность экономики долгосрочными инвестициями, недостаточность механизмов трансформации сбережений в инвестиции в условиях становления культа потребления и низкой финансовой грамотности

---

²³ Довнар, Ю.П. Банковское право. Общая часть / Ю.П. Довнар. – Минск : Амалфея, 2006. – 310 с. С. 5-11.

населения требуют дальнейшего совершенствования законодательства в области сбережений, развития сберегательного дела и сберегательного права на фоне упрочнения права частной собственности и развития механизмов его защиты.

Dr. habil. Prof. Julia Gavrilchenko (Minsk, Belarus)

The Influence of the Socialist System of Law on the Formation of Modern Property Rights and Savings

The article considers the problem of the formation of savings cultures of the population of the USSR. The author draws attention to the regulatory and legal support of savings banks, public financial accumulation and insurance systems. It is claimed that the work of the institutions preceding the savings banks of the USSR had a generally positive effect on the further development of the financial and economic culture of Soviet citizens. However, parallel measures aimed at curbing people's private aspirations have led to a paradoxical increase in financial ignorance in society. Its worst manifestations became apparent during the period of so-called "perestroika" when the ideal of cumulative success shifted towards the ideal of dangerous rapid enrichment.

Key words: Socialist Law, Financial Savings, Savings Business, Savings Banks, Savings Culture, Consumption.

Доктор юридических наук Юлия Гаврильченко (Минск, Беларусь)

Влияние социалистической системы права на становление современного права собственности и сбережений

В статье рассматривается проблема формирования сберегательной культуры населения СССР. Автор обращает внимание на нормативно-правовое обеспечение работы сберегательных касс, системы государственного финансового накопления и страхования. Утверждается, что работа учреждений, предшествующих Сбербанку СССР, произвела в целом положительный эффект на дальнейшее развитие финансово-экономической культуры советских граждан. Однако, параллельные мероприятия, направленные на сдерживание частнособственнических устремлений людей, привели к парадоксальному нарастанию финансового неграмотности в обществе. Ее худшие проявления стали очевидными в период так называемой «перестройки», когда идеал накопительного успеха сместился в сторону идеала опасного стремительного обогащения.

Ключевые слова: социалистическое право, финансовые накопления, сберегательные дело, сберегательные кассы, сбережения, сберегательная культура, потребительство.

Доктор юридичних наук Юлія Гаврильченко (Мінськ, Білорусь)

Вплив соціалістичної системи права на становлення сучасного права власності та заощаджень

У статті розглядається проблема формування зберігальної культури населення СРСР. Автор звертає увагу на нормативно-правове забезпечення роботи зберігальних кас, системи державного фінансового накопичення та страхування. Стверджується, що робота установ, передуючих Ощадному банку СРСР, справила загалом позитивний ефект на подальший розвиток фінансово-економічної культури радянських громадян. Однак, паралельні заходи, спрямовані на стримування приватновласницьких прагнень людей, призвели до парадоксального наростання фінансової неграмотності в суспільстві. Її найгірші прояви стали очевидними в період так званої «перебудови», коли ідеал накопичувального успіху змістився вбік ідеалу небезпечного стрімкого збагачення.

Ключові слова: соціалістичне право, фінансове накопичення, зберігальна справа, зберігальні каси, заощадження, зберігальна культура, споживацтво.

* **Гаврильченко Юлія Петровна** – доктор юридических наук, професор, професор кафедри фінансового права и правового регулювання хозяйственной деятельности юридического факультета Белорусского государственного университета в Минске.

E-mail: yuliyadovnar@rambler.ru.

<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist.2020.4.4.92>

УДК: 351[352/354]:323.2+342+172

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ В ДІЇ:
ПОЛІТИЧНІ, ФІЛОСОФСЬКІ ТА ЮРИДИЧНІ АСПЕКТИ

ДМИТРО ВЕРБІВСЬКИЙ (Житомир, Україна) *

КОСТЯНТИН ВЕРГЕЛЕС (Вінниця, Україна) *

ЛЮДМИЛА ГОРОХОВА (Житомир, Україна) *

Актуальність проблеми та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В Україні тривають процеси децентралізації влади, які намагаються вивести країну на європейський рівень державотворення та демократії. Реформування органів місцевого самоврядування та територіальної організації влади в країні триває понад 5 років і має позитивні результати. Важливим завданням реформи є обрання правильного шляху побудови сильної країни з демократичним управлінням, передачею владних повноважень територіальним органам і забезпеченням широкої участі громадян в управлінні справами держави й суспільства в цілому. Проблема реформування місцевого самоврядування є міждисциплінарною і потребує вивчення її різних аспектів в сучасних умовах. Саме тому наше дослідження присвячене політичним, правовим і філософським аспектам децентралізації влади в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з окресленої проблеми. Теоретичні й практичні аспекти процесів децентралізації влади й розвитку місцевого самоврядування досліджують як вітчизняні так і закордонні фахівці різних галузей науки. Так, питання адміністративно-територіальної організації децентралізації вивчають Б. Данилишин¹, В. Мамонова, А. Ткачук, В. Храмов та інші. Організаційно-правовим та політико-правовим аспектам окресленої проблеми присвячені праці В. Авер'янова, Г. Атаманчука, В. Бакуменка, М. Братковського, М. Будника, І. Грицяка, Н. Нижника, О. Скрипнюк, І. Трофімової тощо. О. Бориславська, Ж. Ведель, А. Школик

---

¹ Данилишин Б. Як децентралізувати управління в Україні [Електронний ресурс] /Б. Данилишин // Економічна правда. – 2015. – 13 липня. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/columns/2015/07/13/550472/>

вивчають і узагальнюють зарубіжний досвід реформування влади. В Дубківський, О. Крайник, І. Сікора та інші аналізують фінансові питання децентралізації. Філософські аспекти реформування місцевого самоврядування й становлення громадянського суспільства були предметом наукових розвідок К. -О. Апеля, М. Вебера, А. де Токвіля, Ф. Фукуями, Ю. Хабермаса тощо. Проте, незважаючи на низку наукових розвідок, питання політологічних, філософських та юридичних аспектів децентралізації влади залишається актуальним у сучасних умовах і потребує подальших досліджень.

Формулювання мети і завдань. Метою статті є дослідження політичних, правових та філософських аспектів процесів впровадження реформ децентралізації влади та її ролі в посиленні демократії в Україні. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань: аналіз сучасної ситуації в Україні щодо реалізації реформування місцевого самоврядування; з'ясування окремих аспектів реалізації зазначеної реформи, а саме: політичних, конституційно-правових та філософських; визначення досягнень та недоліків на даному етапі реформи децентралізації.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Від перших днів впровадження реформи децентралізації влади в Україні й донині важливою темою дебатів є питання масштабів, швидкості, наслідків та перешкод на шляху створення об'єднаних територіальних громад. Актуальність і необхідність втілення в життя окресленої реформи засвідчує й публічна нарада Президента України В. Зеленського з керівництвом новообраної Верховної Ради України, проведена ще 2 вересня 2019 року, на якій обговорювалися заходи необхідні для якнайшвидшого завершення процесів децентралізації. Одним із рішень наради було завершення навесні 2020 року конституційно-правового оформлення реформи і затвердження нового адміністративно-територіального устрою держави. Найважливішим кроком задля цього і ключовим етапом впровадження реформи децентралізації влади визначено внесення змін до Основного Закону держави щодо розподілу публічної влади (державної та місцевої) на конституційному рівні².

Можливі зміни до Конституції України та їх доцільність, а також пріоритети Уряду щодо реформування місцевого самоврядування

---

² Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо децентралізації влади [Електронний ресурс] : Постанова Верховної Ради України від 31 серпня 2015 року № 656-VIII. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/656-19>.

обговорювалися 22 жовтня 2019 року на публічній презентації, організованій народними депутатами України, Міністерством розвитку громад та територій України у співпраці з Комітетом Верховної Ради України з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування. Серед завдань у запропонованій концепції було закріплення системи адміністративно-територіального устрою держави, яка включає 3 рівні, а саме територіальні громади (базовий рівень), округи / повіти (субрегіональний рівень), регіони, до складу яких увійдуть сучасні області та Автономна Республіка Крим. Проте питання реалізації запропонованих змін поки що не вирішено, перешкодою є навіть термінологічна невизначеність оскільки Комітет Верховної Ради та відповідний профільний Підкомітет з адміністративно-територіального устрою держави пропонує використання терміну «округ», а профільне Міністерство – терміну «повіт».

Актуальність проблеми засвідчує й її обговорення на міжнародному рівні, зокрема на XIII Економічному форумі «Європа – Україна», який відбувся 4-5 лютого 2020 року в Жешуві Підкарпатського воєводства в Польщі. Виступаючи на форумі, один із авторів і провідний експерт реформи Анатолій Ткачук, зауважив на тому, що «за уряду Володимира Гройсмана було розуміння – щоби вийти на чергові місцеві вибори в останню неділю жовтня 2020 року необхідно розробити та ухвалити закон «Про адміністративно-територіальний устрій», не «прив'язуючи» його до зміни Конституції. Йдеться про 100 % створення територіальних громад – вочевидь, уже не на засадах добровільного об'єднання, а виконання державою відповідної функції. Зазначимо від себе – це правильно в тому сенсі, що вона не належить місцевому самоврядуванню, а лише була йому делегована (фактично) державою для проведення реформ»³. Слід погодитися з думкою доповідача, про те, що нині наша держава фактично «поділена навпіл», оскільки майже 70 % громадян (ті, що проживають в ОТГ та містах обласного значення) вже користуються перевагами децентралізації, зокрема фінансової, а решта близько 30 % живуть в умовах «вертикального» підходу щодо вирішення питань через райдержадміністрації.

Відповідно, влада і уряд повинні якомога швидше відреагувати на вирішення окреслених питань, адже частина суспільства живе в нормальних умовах, а решта приречена на «адміністративне» існування, так як одним із

---

³ Бойко Володимир. Повертаємось до плану «Б»? – [Електронний ресурс]. Режим доступу до джерела: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/svitovi-dyskusiyi/povertayemos-do-planu-b>

завдань у програмі діяльності Кабміну (постанова від 29.09.2019 № 849) був пункт, згідно якого «100 % жителів України проживають у спроможних громадах»⁴. Крім того, частина кроків на цьому шляху, принаймні станом на сьогодні, відстають від запланованого графіка. Так, юрист Сергій Буров, який є експертом з питань децентралізації, зазначав: «Наступним кроком та фактично завершенням реформи децентралізації в Україні є ухвалення Верховною Радою закону, яким має бути затверджений новий адміністративно-територіальний устрій держави (березень 2020), та проведення Центральною виборчою комісією на цій підставі «перших» місцевих виборів на всій території України (травень 2020)»⁵. Тому, аналізуючи сучасну ситуацію, ми можемо говорити принаймні про відставання у строках, а відповідно й відстрочення завершення юридичного оформлення процесів децентралізації влади в Україні. Крім того, процедура внесення змін до Конституції України є ускладненою не лише часовими межами, а й відбувається в певній послідовності, що вимагає дотримання особливих параметрів і вимог.

Проте вирішення окреслених питань не терпить втрати часу, оскільки важливість результатів реформи є значно ширшою, ніж зміна місцевого та регіонального рівнів організації управління. Йдеться про створення простору для виявлення ініціативи та відповідальності громадян і керівників як одного із інструментів місцевого та регіонального розвитку. Крім того, окреслені процеси є необхідними і в розрізі політичних аспектів проблеми, позаяк є засобами протидії країні-агресору та спрямованій проти України політиці.

Також важливим у цьому плані є питання про закріплення особливого статусу окремих районів Донецької та Луганської областей, позаяк 31 грудня 2019 року припинив діяти закон України про ОРДЛО, пролонгування якого пропонував президент РФ під час переговорів у Нормандському форматі в Парижі. Саме зазначений політичний чинник, викликав неабияку реакцію українського суспільства після внесення у 2016 році законопроекту про зміни до Конституції України у частині особливого статусу Донецької та Луганської областей. Тому народні депутати нині повинні враховувати історичний досвід та помилки минулого і схвалити зміни до Основного Закону лише юридично

---

⁴ Буровий Сергій – юрист, експерт з децентралізації. [Стара нова децентралізація [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://radnyk.org/noviny/stara-nova-deczentralizacziya/>

⁵ Буровий Сергій – юрист, експерт з децентралізації. [Стара нова децентралізація [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://radnyk.org/noviny/stara-nova-deczentralizacziya/>

прийнятні у контексті реформи децентралізації, які матимуть позитивні результати і дозволять завершити нормативно-правове забезпечення реформування місцевого самоврядування на конституційному рівні. Певну надію і сподівання на позитивні результати дає домовленість лідерів нормандської четвірки про те, що передумови для проведення місцевих виборів в ОРДЛО мають бути створені впродовж 4 місяців.

Проте, окремі фахівці мають певні побоювання щодо готовності Президента Зеленського до закріплення особливого статусу окремих районів Донецької і Луганської областей на постійній основі, що означатиме перспективу створення російського анклаву в Україні, який перешкоджатиме інтеграції України до ЄС і НАТО. Про останнє, зокрема, зазначав Народний депутат України Олег Синютка в ефірі телеканалу «Прямий». Депутат вважає це великою дипломатичною помилкою, яка буде мати дуже негативні наслідки для України⁶. Тема набула масового обговорення і викликала неабиякий резонанс, зокрема з цього приводу на своїй сторінці у *Facebook* Народний депутат України Микола Княжицький зазначив: «підпис президента України Володимира Зеленського під підсумковим документом Нормандського саміту у Парижі – це фіксація зобов'язань України щодо федералізації Донбасу та проведення там виборів без виконання безпекових вимог»⁷. Ситуація знову постає двояко, позаяк Київ наполягає на тому, щоб вибори на Донбасі відбувалися лише після роззброєння бойовиків і повернення контролю над східним кордоном України, тоді як Росія наполягає на дострокових виборах до повернення контролю над кордоном.

Аналіз сучасної ситуації засвідчує невирішеність окресленої проблеми, оскільки навіть публічне обговорення урядом Олексія Гончарука на початку 2020 року зазнало бурхливої та болісної реакції як з боку суспільства так і з боку самих авторів правок до Конституції України. Обурення викликали питання «нагляду префектур над діяльністю місцевого самоврядування» й «ліквідація списку областей» на зміну яких було запропоновано адміністративно-

---

⁶ Особливий статус Донбасу на постійній основі перетворить ОРДЛО на російський анклав – "ЄС". [Електронний ресурс]. Режим доступу до джерела: <https://www.5.ua/polityka/osoblyvyi-status-donbasu-na-postiinii-osnovi-peretvoryt-ordlo-na-rosiiskyi-anklav-yes-204507.html>

⁷ Зеленський підписався на федералізацію і вибори в ОРДЛО на умовах Путіна – Княжицький. [Електронний ресурс]. Режим доступу до джерела: <https://www.5.ua/polityka/zelenskyi-pidpysavsia-na-federalizatsiiu-i-vybory-v-ordlo-na-umovakh-putina-knyazhytskyi-204433.html>

територіальні одиниці, статус яких визначає Верховна Рада Україна, а отже відповідно такий закон уможлиблював надання особливого статусу навіть для «ОРДЛО».

Крім того, на нашу думку, вагомим результатом у вирішенні питань щодо можливих змін у законодавстві з питань децентралізації влади було обговорення проблеми і «спроба збереження місцевого самоврядування на субрегіональному рівні (нові райони, округи чи повіти — як вже їх назвуть) з закріпленням за ним низки функцій», що відстоював один із авторів реформи Анатолій Ткачук на XIII Економічному форумі «Європа – Україна» в Польщі. Неодноразові зустрічі з польськими войтами та бурмістрами (сільськими та міськими головами) дозволили зрозуміти на польському досвіді недоречність впровадження в Україні таких змін оскільки «не існує функцій субрегіонального рівня, які не можна було б закріпити або за базовим (гміна чи громада) рівнем, або ж за регіональним (воєводство чи область)⁸.

Бурхлива реакція громадян, голів ОТГ, експертів та представників Заходу призвела до втручання президента в ситуацію і відкликання зазначеного законопроекту. І як результат – час знову втрачено, хоча експерти зазначають про те, що цілком виправданим є «рішення парламенту, котре дає змогу уряду розробити та подати на його затвердження проєкт звичайного закону про нову структуру адміністративно-територіального устрою на базовому (територіальній громаді) рівні»⁹. *Зазначене рішення врешті-решт уможливило ухвалення необхідної постанови 17 липня 2020 року, котра дозволила вчасно провести місцеві вибори за новими правилами (вибори відбулись 25 жовтня 2020 року).*

Важливими є також співучасть і допомога країн Західної Європи на всіх етапах реформи децентралізації влади в нашій державі, на різних рівнях. Зокрема віце-прем'єр-міністр федеральної землі Саксонія (ФРН) Георг Мілбрадт під час виступу на згаданому форумі зауважував, що вони «вітають розвиток співпраці на базовому рівні українських територіальних громад зі своїми партнерами в ЄС»¹⁰. Доповідаючи він також наголошував: окремі країни

---

⁸ Бойко Володимир. Повертаємось до плану «Б»? – [Електронний ресурс]. Режим доступу до джерела: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/svitovidykusiya/povertayemos-do-planu-b>

⁹ Бойко Володимир. Повертаємось до плану «Б»? – [Електронний ресурс]. Режим доступу до джерела: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/svitovidykusiya/povertayemos-do-planu-b>

¹⁰ Бойко Володимир. Повертаємось до плану «Б»? – [Електронний ресурс]. Режим доступу до джерела: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/svitovidykusiya/povertayemos-do-planu-b>.

ЄС зацікавлені в тому, щоб реформи відбулися і підтримують всі процеси власним досвідом, кадровим потенціалом та фінансово, проте громадяни повинні самостійно вирішувати питання необхідності реформи децентралізації в Україні.

Слушною, на наш погляд, виявилась також думка німецького експерта про надмірну тривалість періоду добровільного створення об'єднаних територіальних громад, оскільки існували певні дедлайни, позаяк місцеві вибори мали відбутися в жовтні 2020 року, а це теж потребувало відповідної підготовчої роботи (по суті, після Постанови Верховної Ради від 17 липня 2020 р. часу практично не залишилось). Враховуючи, що адміністративно-територіальна реформа досі не прийшла до свого логічного завершення, суспільство разом з урядом повинне дослухатися до порад міжнародних фахівців і докласти максимум зусиль для досягнення позитивного результату щодо ухвалення остаточного адміністративно-територіального устрою України в найближчі роки. Поки що нам залишається лише вірити, що «така комплексна реформа, за твердження Георга Мілбрадта, докорінно змінить державу Україна, котра будуватиметься «знизу», а не «згори». Це принципово відрізнятиме Україну від Росії. Зміна способу публічного управління на європейський означатиме кінець «руського мира» в Україні»¹¹.

Зважаючи на сучасну ситуацію варто все ж таки зазначити, що реформування влади є актуальною проблемою як для уряду, так і для парламенту, які намагалися попри всі обставини реалізувати заплановані заходи на користь країни та громадян. Крім того, варто зазначити: вдалого об'єднання територіальних громад неможливо було б досягнути без допомоги та підтримки національних та іноземних донорів, зокрема таких, як ЄС та США, які стимулювали реформи за допомогою програм ULEAD, PULSE та DOBRE, значно покращивши результативність реформи децентралізації в Україні. Важливу роль у процесах впровадження конституційних та юридичних змін відіграли також міжнародні організації, зокрема Рада Європи в рамках проекту «Децентралізація і реформа місцевого самоврядування в Україні».

Саме завдяки окресленим вище організаціям та їх супутній допомозі нині територіальна консолідація об'єднаних громад та розширення можливостей місцевого самоврядування є головними досягненням децентралізації за останні

---

¹¹ Бойко Володимир. Повертаємось до плану «Б»? – [Електронний ресурс]. Режим доступу до джерела: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/svitovi-dyskusiyi/povertayemos-do-planu-b>.

5 років. Важливо, що об'єднання всіх існуючих територіальних громад, відбувалося на добровільній основі, що є яскравим підтвердженням розвитку місцевої демократії в Україні. Крім того, це свідчить про поступальних рух «провінційної» України вперед і тому життєво необхідним в сучасних умовах є забезпечення такого рівня державного нагляду за законністю рішень органів місцевого самоврядування, який би не заважав регіональному та субрегіональному самоврядуванню. Задля цього, Парламенту ще до остаточного реформування адміністративно-територіального устрою України необхідно визначити майбутні функції самоврядування як на обласному так і на районному рівнях, а також відокремити від вимог Мінських угод необхідні для децентралізації та прийняти необхідні конституційні та інші правові зміни, щоб якнайшвидше продовжити реформи. І будемо сподіватися, що на другому етапі реформи міжнародні організації та приватні донори не залишать Україну на півшляху і так само рішуче будуть підтримувати всі процеси. Відтак, *будемо сподіватися на філософський підхід до процесів реформування місцевого самоврядування.*

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи результати нашого теоретичного екскурсу, зауважимо: основними викликами для реформи децентралізації влади в Україні завжди виявлялись невідповідність амбітної програми авторів реформи обмеженій інституційній спроможності виконання політичних рішень (особливо у попередньо визначені терміни 2014-2017 рр.). Незважаючи на те, що починаючи від подій Євромайдану влада й уряд України показували значні організаторські здібності та бажання розпочати реформи, незважаючи на внутрішні виклики територіальній цілісності й масштабні зовнішні загрози, ми й донині не можемо говорити про позитивну реалізацію планів.

Якщо з боку громадськості та суспільства вдалося досягнути позитивних результатів, що підтверджує значна кількість об'єднаних територіальних громад, які з'явилися на території нашої держави, то політичні лідери та представники політичної еліти зазвичай здійснювали опір зазначеним процесам, зокрема в парламенті, перешкоджаючи внесенню законодавчих змін щодо децентралізації в Конституцію України. Останнє призвело до унеможливлення впровадження нової адміністративної структури та відповідного територіального поділу країни. Відповідно, замість того, щоб у визначені терміни мати відповідні позитивні досягнення, ми можемо говорити лише про помітні зміни на місцевих рівнях й про відсутність *правового оновлення Української Держави.*

PhD in Pedagogical Sciences Dmitry Verbivsky (Zhytomyr, Ukraine),

Dr. habil. Prof. Kostiantyn Vergeles (Vinnitsya, Ukraine),

PhD in Philosophy Lyudmila Horokhova (Zhytomyr, Ukraine)

Decentralization in Action: Political, Philosophical and Legal Aspects

The article offers the author's analysis and assessment of the features of the practical implementation of the reform of local self-government in Ukraine. The features of the political, philosophical and legal aspects of the decentralization of power in modern conditions have been investigated. The achievements and shortcomings of decentralization at the constitutional level, the issues of the scale, speed, consequences and obstacles of reforming local self-government, the attitude of the public and the authorities to the outlined processes on the way of distributing public power (state and local), as well as on the way of creating effective united territorial communities are analyzed.

Key words: Decentralization of Power, Reform of Local Self-Government, Administrative & Territorial Structure, Constitutional and Legal Basis, Political Aspects of the Reform, Regulatory Support.

кандидат педагогических наук Дмитрий Вербивский (Житомир, Украина),

доктор философских наук Константин Вергелес (Винница, Украина),

кандидат философских наук Людмила Горохова (Житомир, Украина)

Децентрализация в действии: политические, философские и юридические аспекты

В статье предложены авторские анализ и оценка особенностей практической реализации реформирования местного самоуправления в Украине. Исследованы особенности политических, философских и юридических аспектов децентрализации власти в современных условиях. Проанализированы достижения и недостатки децентрализации на конституционном уровне, вопросы масштабов, скорости, последствий и препятствий реформирования местного самоуправления, отношение общественности и власти к очерченным процессам на пути распределения публичной власти (государственной и местной), а также на пути создания действенных объединенных территориальных общин.

Ключевые слова: децентрализация власти, реформирование местного самоуправления, административно-территориальное устройство, конституционно-правовой базис, политические аспекты реформы, нормативно-правовое обеспечение.

кандидат педагогічних наук Дмитро Вербівський (Житомир, Україна),
доктор філософських наук Костянтин Вергелес (Вінниця, Україна),
кандидат філософських наук Людмила Горохова (Житомир, Україна)

Децентралізація в дії: політичні, філософські та юридичні аспекти

У статті авторами запропоновано аналіз та оцінку особливостей практичної реалізації реформування місцевого самоврядування в Україні. Досліджено особливості політичних, філософських та юридичних аспектів децентралізації влади в сучасних умовах. Проаналізовано досягнення і недоліки децентралізації на конституційному рівні, питання масштабів, швидкості, наслідків та перешкод реформування місцевого самоврядування, ставлення громадськості та влади до окреслених процесів на шляху розподілу публічної влади (державної та місцевої) й створення об'єднаних територіальних громад.

Ключові слова: децентралізація влади, реформування місцевого самоврядування, адміністративно-територіальний устрій, конституційно-правові засади, політичні аспекти реформи, нормативно-правове забезпечення.

* **Вербівський Дмитро Сергійович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикладної математики та інформатики Житомирського державного університету імені Івана Франка.

* **Вергелес Костянтин Миколайович** – доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії та суспільних наук Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова.

* **Горохова Людмила Вікторівна** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та політології Житомирського державного університету імені Івана Франка.

E-mail: kvergeles@gmail.com.

ANNALI ÛRIDIČNOÏ ÌSTORIÏ

ISSN 2520-2553

Index Copernicus Value (ICV) for 2019 = 64.43
<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist./2020.4.4>

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ «АННАЛИ ЮРИДИЧНОЇ ІСТОРІЇ»

Том 4, Випуск (№) 4, 2020 р.

Засновник і головний редактор – кандидат політичних наук *В. М. Мельник*
Колективний керівний орган – Наукова редакційна рада
Голова Наукової редакційної ради – доктор юридичних наук *Н. М. Ковалко*
Контактна електронна адреса: annali.yur.istorii@gmail.com
Сайт: <http://legalhistoryjournal.com.ua>

Рекомендовано до опублікування Науковою редакційною радою
«Анналів юридичної історії», протокол №1 від 28.12.2020 р.

Підписано до друку головним редактором 30.12.2020 р.
Наклад 500 прим.

*На обкладинці випуску зображена картина О. М. Караваєва «Афінська школа Рафаеля»
(2008-2021)*

Всі рукописи, зауваження та пропозиції приймаються в електронному вигляді.
Редакція не несе відповідальності за думки та висловлювання окремих авторів.

© Усі права на контент належать авторам і журналу.
Контактна адреса – annali.yur.istorii@gmail.com.

Анналі юридичної історії. 2020. Том 4. Випуск (№) 4. Тема випуску: «Філософія держави та права». Редактор випуску – д.юрид.н. Н. М. Ковалко. 102 с.
<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist./2020.4.4>

Анналы юридической истории. 2020. Том 4. Выпуск (№) 4. Тема выпуска: «Философия государства и права». Редактор выпуска – д.юрид.н. Н. Н. Ковалко. 102 с.
<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist./2020.4.4>

The Annals of Legal History. 2020. Volume 4. Issue 4. Issue Theme: “Law and State Building Philosophy”. Issue Editor – Dr. Prof. Natalia Kovalko. 102 p.
<https://doi.org/10.38129/Ann.Yur.Ist./2020.4.4>